

परिच्छेद एक :

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

शिक्षाले व्यक्तिमा अन्तर्निहित क्षमता र प्रतिभाको प्रष्फुटन गराउन सक्नुपर्दछ । व्यक्तिलाई उच्चमशील र स्वालम्बी बनि रचनात्मक कार्य गर्दै आर्थिक विकासमा योगदान पुऱ्याउने जीवनोपयोगी सीपहरु जीवनस्तर उकास्दै सामाजिक प्रतिष्ठा आर्जन गर्न सक्ने, चरित्रवान र नैतिकवान बनि सबै सँग सहयोगपूर्ण सम्बन्ध स्थापना गर्न सक्ने अनि उचित निर्णयका साथ आफ्ना जिम्मेवारीहरु वहन गर्न सक्ने, समस्याहरुको उपयुक्त समाधान निकाल्न सक्ने र सम्पूर्ण मानव समुदायको हित र उन्नतिका लागि नयाँ नयाँ खोज र अनसुन्धान गर्न सक्ने बनाउनुपर्दछ । अनिमात्र त्यस्तो शिक्षालाई गुणस्तरीय शिक्षा भन्न सकिन्छ ।

संयुक्त राष्ट्र संघको मानव अधिकार सम्बन्धि घोषणा पत्रले शिक्षालाई आधारभूत मानव अधिकारभित्र समावेश गरेको छ भने सबैका लागि शिक्षा विश्व सम्मेलन (१९९०, जमि्टन) को घोषणा पत्रमा नेपालले प्रतिबद्धता जनाइसकेको छ । सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रमको पुनरावलोकन गर्न सन् २००० मा डकारमा बसेको विश्व शिक्षा मञ्चको बैठकले प्राविधिक क्षमता वा स्रोत साधनको अभावले कुनैपनि देश शिक्षाको क्षेत्रमा पछाडी नपरोस भन्ने कुरालाई स्वीकार गर्दै सबैका लागि शिक्षा : हाम्रो सामुहिक प्रतिबद्धता भन्ने नाराका साथ शैक्षिक कार्यक्रमहरुलाई विभिन्न स्थानहरुमा पुऱ्याउने प्रयत्न गरिरहेको छ ।

आभारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना दोस्रो (१९९९-२००४) समाप्त भइसकेको अवस्था र डकार घोषणा पत्रको कार्य ढाँचा अनुसार सबैका लागि शिक्षा राष्ट्रिय कार्य योजना नेपाल (२००१-२०१५) कार्यान्वयनको समयसिमा समाप्त हुनै लाग समेत सबैक्षेत्रका जनताहरु समक्ष समान्य शिक्षाको पहुँच समेत पुग्न नसकिरहेको परिप्रेक्ष्यमा गुणस्तरीय शिक्षाको प्राप्ति अझ कठिन बन्न पुगेको छ । यति हुँदाहुँदै पनि २१ औं शताब्दीको आवश्यकता गुणस्तरीय नै भएका कारण यो कुरा सबैको चासो र छलफलको विषयवस्तु बन्नुलाई अस्वाभाविक मान्न सकिन्न ।

गुणस्तरीय शिक्षा प्राप्तमा प्रभाव पार्ने विभिन्न तत्वहरु मध्ये शिक्षा क्षेत्रमा निरीक्षण पनि एक अत्यन्त महत्वपूर्ण तत्व भएका कारण नेपालको शैक्षिक निरीक्षणका सम्बन्धमा विगत देखि वर्तमान सम्मको अध्ययन गर्नु अत्यन्त सान्दर्भिक हुन जान्छ ।

नेपालमा निरीक्षण व्यवस्था शिक्षण पद्धती विकास क्रमको सँगसँगै अप्रत्यक्ष विकास हुदै आएको र राणाकालदेखि भने शिक्षण व्यवस्था र निरीक्षण व्यवस्था प्रष्ट छुट्टिने गरी विकसित हुदै आएको हो । वि.सं. १९१० साल आश्विन २७ गते राणा प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाले अंग्रेजी प्रारम्भिक स्कूल स्थापना गरेका थिए । उक्त थापाथलीमा सञ्चालित दरवार स्कूलको मिस्टर क्यानिङ प्रधानाध्यापक थिए । सुपरिवेक्षणको जिम्मा मिस्टर रोस लाई दिइएको देखिन्छ । उक्त दरवार स्कूल खुलेपछि वि.सं. १९१५ सालमा शिक्षा निर्देशकको कार्यालय स्थापना भएको देखिन्छ । उक्त कार्यालयमा जङ्गबहादुरका ठाइला छोरा जनरल ववरजंलाई निर्देशकमा नियुक्त गरिएको थियो । यसरी जंगबहादुर राणाको पालामा नेपालमा अंग्रेजी शिक्षाको प्रवेश र सुपरिवेक्षणको श्री गणेश भएको देखिन्छ (विद्यालय सुपरिवेक्षण स्रोत सामाग्री, २०५३) । राणाकालदेखि शुरु भएको शिक्षा व्यवस्थालाई नै नेपालमा आधुनिक शिक्षा प्रणालीको शुरुवातको रूपमा लिईन्छ, र यस बेला देखि नै निरीक्षण व्यवस्थाको शुरुवात भएको देखिन्छ । नेपालमा आधुनिक शिक्षा प्रणालीको स्थापनाको प्रारम्भिक समय देखि नै विद्यालय निरीक्षक व्यवस्थाको पनि प्रचलन भएको पाइन्छ (रा.शि.आ.प्रतिवेदन, २०५९) । तर राणाहरुले शिक्षाको विकास भन्दा शिक्षाको नियोजनलाई बढी प्राथमिकता दिएको शैक्षिक इतिहासमा देख्न सकिन्छ ।

वि.सं. १९९६ सालमा एक इस्तिहार श्री ३ महाराज जुद्धसमशेरको पालामा जारी भयो । नेपालको शैक्षिक विकास क्रममा विद्यालय, निरीक्षण व्यवस्थापन, पाठ्यक्रम आदि सबै विषयमा जनतालाई सरिक गराउने गरी निस्केको यो नै पहिलो कानून भएको देखिन्छ । यो लिखित कानुनी प्रावधानबाट शिक्षा र सुपरिवेक्षण प्रणालीको विकासमा टेवा पुगेको तथा सुपरिवेक्षण व्यवस्थालाई अघि बढाउने कार्यको पहिलो प्रयास वि.सं १९९६ को शिक्षा इस्तिहारले गरेको पाईन्छ ।

वि.सं. १९९६ सालको इस्तिहारमा विद्यालयको निरीक्षण गर्न सरकारले इन्स्पेक्टर खटाउन सक्ने भन्ने कुरा समावेश भएको थियो । स्कूलहरूको निरीक्षण गर्न र विद्यालयको विस्तारलाई नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यले वि.सं. १९९८ सालमा इन्स्पेक्टर अफ स्कूल अफिसको स्थापना भएको थियो । पहिलो इन्स्पेक्टर सूर्यप्रसाद उपाध्याय भएको देखिन्छ । यसबाट विधिवत रूपमा सुपरिवेक्षण पद्धतिले गति लिएको पाईन्छ । वि.सं. १९९८ को चिफ इन्स्पेक्टर अफ स्कूलको स्थापना र कार्यान्वयनले सुपरिवेक्षणको आवश्यकता पुरागर्न नसकेको महसुस गरी वि.सं. २००४ सालमा काठमाडौं, पूर्व र पश्चिम तीन क्षेत्रलाई विभाजन गरी शैक्षिक प्रशासन व्यवस्थित गर्न जनकपुर, काठमाडौं, र पाल्पामा गरी ३ वटा इन्स्पेक्टर अफ स्कूल अफिसको व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । वि.सं. २००७ सालमा प्रजातन्त्रको स्थापना सँगै नेपालको शिक्षा क्षेत्रमा व्यापक परिवर्तन आयो । वि.सं. २०१० सालमा सात ओटा जोनमा सातजना जोनल इन्स्पेक्टर नियुक्त गरियो । त्यस बेला देखि वृहत विद्यालय निरीक्षण सञ्जाल सिर्जना गरियो । नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोग (२०११) र सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समिति (२०१८) ले पनि विद्यालय निरीक्षण व्यवस्थालाई प्रवर्द्धन गर्ने कुराको सिफारिस गरेको थियो (शर्मा, २०६१) ।

नेपाल राष्ट्रिय योजना आयोग (२०११) ले निरीक्षणलाई प्रजातान्त्रिक आधारमा अघि बढाउन जोड दिएको पाईन्छ । विद्यालयको ठुलो सेरोफेरो भित्र सानो प्रजातन्त्र हुनु आवश्यक छ । भाग्यवस नेपालमा प्रजातान्त्रिकरूपले चलाइने निश्चिन्त शिक्षा सित संवाद भएको व्यवस्थापक नीतिको चलन छैन भन्ने पनि हुन्छ । व्यवस्थापन र निरीक्षणका खँदिला आधुनिक प्रजातान्त्रिक सिद्धान्तहरू चलाउने समय अहिले आएको छ (नेपाल राष्ट्रिय योजना आयोग, २०११) । यसरी योजनावद्ध रूपमा सुपरिवेक्षण पद्धतिको सुरुवात नेपाली शिक्षाको इतिहासमा यसै अयोगले गरेको देखिन्छ ।

२०१८ सालदेखि २०४८ सालको तीन दशकमा विद्यालय प्रशासन तथा निरीक्षण व्यवस्थामा धेरै पटक परिवर्तन ल्याएको पाइन्छ । २०२८ सालमा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतीको योजना लागु गर्ने शीलशीलामा ल्याइएको परिवर्तन नै प्रमुख मान्न सकिन्छ । रा.शि .प.यो.मा विद्यालय निरीक्षणका भूमिकाको महत्वलाई स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्नुका साथै विद्यालय निरीक्षकको अनुपात पनि निर्धारण गरेको पाइन्छ (राष्ट्रिय शिक्षा आयोग, २०४९) ।

वि.सं. २०४६ सालमा प्रजातन्त्रको पुर्नस्थापना भएपछि राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९, उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०५५, शिक्षा सम्बन्धी उच्चस्तरीय कार्य समितिको प्रतिवेदन २०५८, लगायतका प्रतिवेदनहरूले निरीक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन विभिन्न उपायहरू उल्लेख गरेको पाइन्छ। तीनका आधारमा निरीक्षण व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउन शिक्षा ऐन नियममा समसामयीक परिवर्तन गरी निरीक्षण प्रक्रियालाई सुदृढ बनाउन प्रयास भएको पाइन्छ। वि.सं. २०५६ सालमा शिक्षा विभागको स्थापना भएपछि निरीक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन थप प्रयास भएका छन्। सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रम, माध्यमिक शिक्षा सहयोग कार्यक्रम लगायतका कार्यक्रमहरूको माध्यमबाट पनि निरीक्षणलाई केन्द्र विन्दु बनाई शिक्षण सिकाई प्रक्रियामा सुधार गर्ने प्रयत्नहरू जारी रहेका छन्।

हाल नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालयद्वारा परिलक्षित आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षाको लक्ष तथा उद्देश्य प्राप्त गर्न आ.व. २०६६।०६७ देखि २०७२।०७३ सम्मका लागि विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना नेपालभरी लागू गरिएको छ। शिक्षामा सबैको पहुँचलाई सुनिश्चित गर्न तथा अनिवार्य आधारभूत शिक्षाको प्रवर्धन गर्न यस योजनाले आधारभूत शिक्षालाई प्राथमिकतामा राखेको छ। करिव ८% प्राथमिक विद्यालय जाने उमेर समूहका र करिव २५% आधारभूत उमेर समूहकाका बालबालिकाहरू अबै विद्यालय बाहिर रहेका छन्। न्यूनस्तरको सिकाई उपलब्धि र विद्यालय छोड्ने, कक्षा दोहोर्च्याउने दर उच्च भएका कारणले सक्षमता र प्रभावकारिता सम्बन्धि ठूलो चुनौतिको सामना गर्नु परेको छ (विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना – २०६६)।

सन् २०१५ सम्ममा सबैका लागि निःशुल्क, सर्वव्यापी र गुणस्तरीय आधारभूत शिक्षाको नारा गुञ्जेको परिप्रेक्षमा नेपालले पनि त्यही नारामा स्वर मिलाउने प्रयास गरिरहेको छ। आधारभूत तहको शिक्षा गुणस्तरीय भएमा मात्र यसमा गरिएको ठूलो लगानीको औचित्य रहन्छ। प्रथमिक तहमा गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न सकिएमा मात्र गुणस्तरीय माध्यमिक शिक्षा र गुणस्तरीय उच्च शिक्षाको कल्पना गर्न सकिन्छ। गुणस्तरीय शिक्षा गुणस्तरीय शिक्षकले मात्र प्रदान गर्न सक्छ। यसमा शिक्षकको भूमिका नेतृत्वदायी रहनुपर्दछ। शिक्षकलाई कार्यप्रति उत्सुक, अभिप्रेरित, लगनशिल, सीपयुक्त, जागरुक बनाउन विद्यालय

निरीक्षक र अरु सरोकारवालाहरुको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । माथि उल्लेख गरिएका वृद्धिमा विद्यालय निरीक्षणको भूमिका वारे निष्कर्ष निकाल्नु यो अध्ययनको प्रमुख लक्ष्य रहेको छ ।

१.३ समस्याको कथन

वच्चामा आएको परिवर्तनबाट नै शिक्षाको गुणस्तर मापन गरिन्छ । एक निश्चित तहको विद्यार्थीले सो तहको लागि तोकिएका सिकाई उपलब्धीहरु मध्ये कति प्राप्त गर्न सक्यो त्यसैमा उसको शिक्षाको गुणस्तर मापन गरिन्छ । आधारभुत शिक्षामा ठूलो लगानी भएको छ तर गुणस्तर आशा गरे अनुरूप वृद्धि हुन सकिरहेको छैन । विद्यालय शिक्षाको गुणस्तर वृद्धिमा निरीक्षकहरुको भूमिका प्रभावकारी हुन सकिरहेको छैन ।

मूख्य गरेर यो अध्ययनको समस्याको कथनको रूपमा:

१. विद्यालय शिक्षाको गुणस्तर वृद्धिमा निरीक्षकहरुको भूमिकालाई प्रभावकारी बनाउन के गर्नु पर्छ ?
२. विद्यालय निरीक्षण सम्वन्धी भूमिका के कती मात्रामा पुरा भएका छन ?
३. वर्तमान निरीक्षण व्यवस्था प्रभावकारी छ छैन ?
४. यसमा रहेका कठिनाई हरु के के हुन ?
५. निरीक्षण प्रणालीमा प्रभावकारीता ल्याउन के के गर्नु पर्ला ? भन्ने प्रश्नहरुलाई लिईएको छ ।

१.४ अध्ययनको औचित्य

गुणस्तरीय शिक्षा समयको माग हो । गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्नु विद्यालयको एक मात्र लक्ष्य हो । यसका लागि उपयुक्त शिक्षण विधि र दक्ष शिक्षकहरुको जरुरत पर्दछ ।

शिक्षकलाई पेशागत सीप सल्लाह र सुझाव दिई सहयोग गर्नका लागि त्यस किसिमले प्राविधिक सेवा प्रदान गर्न सक्ने सुपरिवेक्षकको जरुरत हुन्छ । यसका लागि विद्यालय निरीक्षक र स्रोतव्यक्तिको व्यवस्था सरकारले गरेको छ । वर्तमान अवस्थामा विद्यालय निरीक्षकहरु पेशागत रूपमा शैक्षिक सहयोग गर्ने भन्दा बढी प्रशासनिक काममा अल्झेको

भन्ने आरोप लाग्ने गरेको छ । निरीक्षण तथा सुपरीवेक्षणको परिभाषालाई परिवर्तन भएको सन्दर्भमा वि.नि. तथा स्रोत व्यक्तिको मुख्य कार्य भनेको शिक्षकहरूलाई पेशागत सीप प्रदान गर्नु हो । असल सुपरिवेक्षकले शिक्षकहरूको शिक्षण कार्यको अनुगमनबाट उसमा भएका समस्याहरू पहिचान गर्ने र उनीहरूसँगै वसेर ती समस्याहरूको निराकरण गर्ने उपायको खोज गर्न सहयोग पुऱ्याउदछ । शिक्षकका राम्रा पक्षहरूको प्रशंसा गरी अझ राम्रो गर्न प्रोत्साहित गर्दछ । नयाँ तथा शैक्षिक प्रविधिका बारेमा जानकारी गराउँदछ । विद्यालय र समूदाय बीचको सम्बन्ध विकासमा होस या विद्यालय र जिल्ला शिक्षा कार्यालय बीचको सेतुका रूपमा होस वि.नि. तथा स्रोतव्यक्तिहरूको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । सुपरिवेक्षण तथा अनुगमन गर्ने जिम्मा वि.नि. र स्रोत व्यक्तिलाई मात्र दिएर हुन्न विद्यालयसँग दैनिक सम्पर्कित र सम्बन्धित रहेका प्र.अ. वि.व्य.स. र शिक्षक अभिभावक सङ्घले पनि सुपरिवेक्षणको कार्य गर्नु पर्दछ ।

यस किसिमबाट विद्यालयको अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण सङ्खुवासभा जिल्लामा कमै मात्र भएको भन्ने सन्दर्भमा यस जिल्लाको सुपरिवेक्षण पद्धतिको अनुसन्धान गरी देखिएका समस्या तथा अवरोधहरूको पहिचान गरी न्यूनीकरण गर्ने उपायहरू पत्ता लगाउन यो अध्ययन गरिएको छ ।

विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना हाल राज्यव्यापि रूपमा लागू भएको छ । यस योजनाका प्रमुख उद्देश्यहरूमा प्राथमिक शिक्षाको पहुँच, समन्यायिकता, गुणस्तर, सान्दर्भिकता, कार्यक्षमता र सन्स्थागत सुधार गर्ने रहेको छ (विद्यालयक्षेत्र सुधार योजना, २०६६) । ती उद्देश्यहरू पूरा गर्न विशेष गरी प्रथमिक तहमा प्रभावकारी निरीक्षण हुनु अति आवश्यक छ । प्राथमिक तह शैक्षिक संरचनाको जग हो । जग बलियो भएमा मात्र घर बलियो हुन्छ । त्यसकारण प्रथमिक तहको गुणस्तर वृद्धि गर्न विद्यालय निरीक्षणले कसरी सघाउन सक्छ भनेर यो अध्ययन गरिएको छ ।

१.५ अध्ययनको उद्देश्य

यो अध्ययनका निम्न उद्देश्यहरु रहेका छन् :

१. विद्यालयमा निरीक्षण गर्ने व्यक्तिहरुको भूमिकाको विश्लेषण गर्ने ।
२. प्राथमिक विद्यालय शिक्षाको सुपरिवेक्षणमा देखा परेका समस्याहरु पत्ता लगाउने ।
३. सुपरिवेक्षणमा देखा परेका समस्याहरुको निराकरणका उपायहरु सुझाउने ।

१.६ अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरु

- क) प्राथमिक विद्यालय शिक्षाको गुणस्तर वृद्धिमा निरीक्षकहरुको भूमिका के कस्तो रहेको छ?
- ख) प्राथमिक विद्यालय शिक्षाको सुपरिवेक्षणमा देखा परेका समस्याहरु के के हुन् ?
- ग) सुपरिवेक्षणमा देखा परेका समस्याहरुको निराकरणका उपायहरु के के हुन् ?

१.७ अध्ययनको परिसीमा

अनुसन्धानले जति धेरै क्षेत्रलाई समेट्न सक्यो त्यसको विश्वसनीयता र वैधताको स्तर पनि त्यति नै उच्च रहन्छ तर सिमित स्रोत, साधन र समयका कारण त्यसलाई व्यापक बनाउन कठिन हुन्छ । अतः यो अध्ययन तपशिलको परिसीमा भित्र केन्द्रित रहेको छ :

- क) जिल्ला : सङ्खुवासभा
- ख) स्रोतकेन्द्र : जनता उमावि चन्दनपुर
- ग) गा.वि.स. : सित्तलपाटी
- घ) विद्यालय : पाँच
- ङ) जि.शि.अ. : एक
- च) वि.नि. : एक
- छ) स्रोत व्यक्ति : एक
- ज) प्र.अ. : पाँच
- झ) शिक्षक : पाँच
- ञ) वि.व्य.स. अध्यक्ष : पाँच

ट) शि.अ.सं. अध्यक्ष : तीन

ठ) विद्यार्थी : दश

ड) अभिभावक: पाँच

१.८ मूख्य शब्दहरुको परिभाषा

निरीक्षक	: विद्यालय निरीक्षण गर्न तोकिएको कर्मचारी
सामूदायिक विद्यालय	: नेपाल सरकारबाट नियमित रुपमा अनुदान पाउने गरी अनुमति वा स्वीकृति प्राप्त विद्यालय
प्राथमिक शिक्षा	: कक्षा १ देखि कक्षा ५ सम्म दिइने शिक्षा
मन्त्रालय	: नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालय
विभाग	: शिक्षा विभाग
व्यवस्थापन समिति	: विद्यालय व्यवस्थापन समिति
ऐन	: शिक्षा ऐन , २०५८ (संशोधन सहित)
नियम	: शिक्षा नियमावली, २०५९ (संशोधन सहित)

परिच्छेद दुई :

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा सैद्धान्तिक खाका

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

साहित्यको पुनरावलोकनले अनुसन्धान समस्यालाई स्पष्ट पार्दछ । अनुसन्धानकर्ताको सम्बन्धित विषयको ज्ञानको क्षेत्रलाई फराकिलो पार्दछ । तसर्थ यो अध्ययन पूरा गर्नको लागि निम्नबमोजिमका सम्बन्धित साहित्यहरूको पुनरावलोकन गरिएको छ ।

शर्मा (२०५६), काठमाण्डौ जिल्लाका विद्यालयहरूमा शिक्षण सिकाइ सुधारका लागि निरीक्षकहरूको भूमिकाको अध्ययनमा निरीक्षकको लागि तालिमको अभाव, विद्यालय निरीक्षकलाई आवश्यक आर्थिक साधनको व्यवस्था गर्नु पर्ने, निरीक्षण कार्यको अनुगमन र मूल्याङ्कन नहुनु, निरीक्षकलाई आर्थिक सुविधाको अभाव, आवश्यक अधिकार प्रत्यायोजनमा कमी, विषयगत निरीक्षकको अभाव, विद्यालय निरीक्षकबाट पेश हुने प्रतिवेदनको कारवाही नहुनु, सुपरिवेक्षण सम्बन्धि छुट्टै निकायको आवश्यकता, कक्षा अवलोकन प्रतिवेदन कार्यन्वयन गरिनु पर्ने, विद्यालय निरीक्षण कार्य नियमित रूपमा गरिनु पर्ने विद्यालय निरीक्षकहरू योग्य र अनुभवी हुनुपर्ने (शर्मा, २०५६) ।

रानाभाट (२०५६) ललितपुर जिल्लाका माध्यमिक विद्यालयहरूमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रभावकारी बनाउन विद्यालय निरीक्षक र शिक्षकहरूको योगदान एक अध्ययनमा अधिकांश शिक्षक र निरीक्षकहरूद्वारा वार्षिक कार्ययोजना निर्माण नगरिएको, शिक्षक र निरीक्षक बीच पेशागत सम्बन्ध राम्रो नभएको, सुपरिवेक्षण कार्य नियमित नभएको, विद्यालय निरीक्षकको योग्यताको सम्बन्धमा शिक्षकहरूबाट प्रश्न उठाइएको, शिक्षक र निरीक्षकले पेशागत प्रतिवद्धता नदर्शाई शिक्षण पेशालाई ल्येटफर्मको रूपमा लिई विकल्प खोजमा प्रयोग गरेको, अपेक्षित शैक्षिक उपलब्धी हुन प्राप्त नभएको जसको मुख्य कारकमा शिक्षक, निरीक्षकमा पेशा प्रति प्रतिवद्धताको कमी रहेको (रानाभाट, २०५६) ।

बराल (२०६४) भक्तपुर जिल्लाका सामुदायिक विद्यालयहरूमा वर्तमान सुपरिवेक्षणलाई प्रभाव पार्ने तत्वहरू: एक अध्ययन अनुसार नेपालको वर्तमान विद्यालय सुपरिवेक्षण यथार्थमा निस्प्रभावी छ। यसले आफ्नो उद्देश्य अनुसार कार्य गर्न सकिरहेको छैन। एकै प्रकारले सेवा प्रवेश गरेका व्यक्तिहरू (जि. शि.अ, .वि. नि., शा.अ.) का लागी फरक फरक कार्य ढाँचाहरू रहनु विद्यालय सुपरिवेक्षणको पहिलो खराबी रहेको छ। वि. नि. सके जि. शि.अ. नसके शाखा अधिकृत खान चाहन्छन्। वि. नि. को रूपमा रहनु भनेको आफूलाई पछाडी पारिएको ठान्दछन्। यसको प्रमुख कारण सेवा सुविधा र अधिकारमा फरक हुनु हो। दोस्रो महत्वपूर्ण पक्ष कामको मूल्यांकन नहुनु, काम अनुसार दण्ड र पुरस्कारको व्यवस्था नहुनु हो। तेस्रो खराबी विद्यालय निरीक्षकले दिएको प्रतिवेदन कार्यन्वयन नहुनु हो। चौथो कारण विद्यालय निरीक्षकहरूसँग उच्च र विषयगत दक्षता नहुनु जसको कारण सबै विषय शिक्षकहरूलाई आवश्यक पृष्ठपोषण गर्न सक्दैन र पाचौं कारण उनीहरूलाई उपलब्ध गराईने भौतिक सुविधाहरू थोरै हुनु, सुपरीवेक्षण गर्नु पर्ने विद्यालय निरीक्षकको कार्य प्रशासनिक वढी भएको, जसमा शिक्षकको नियमितता र भौतिक पक्ष मात्र हेर्ने गरेको, केही सुपरीवेक्षकरुले कक्षा अवलोकन पनि गर्ने गरेको र शिक्षक सँग सामान्य अन्तरक्रिया गर्ने गरेको, कहीले काँही दिइने पृष्ठपोषणको कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन त ज्यादै कम हुने गरेको पाइयो। विद्यालय व्य.स. सँग भेटघाट तथा छलफल गर्ने कामले पनि प्राथमिकता नपाइरहेको, विद्यालय निरीक्षकको तुलनामा स्रोतव्यक्तिले वढी विद्यालय निरीक्षण गरेको, ऐन नियमले दिएको सुपरिवेक्षणका अधिकारहरू प्र.अ. को तुलनामा वि.व्य.स. ले कमैमात्र प्रयोग गरेको, शैक्षिक योग्यता कम र तालिम नभएको कारण पनि यो कार्य सम्भव नहुने उनीहरूको राय रहेको, विद्यालयको शैक्षिक सुपरीवेक्षण हुनु पर्दछ, भन्ने कुरामा वि.व्य.स., प्र.अ. र शिक्षक अनि विद्यार्थीहरू समेत रहेको कुरा प्रष्ट हुन्छ त्यसका लागि वि.नि. र स्रोत व्यक्तिले चाँडो चाँडो निरीक्षण गर्ने र शिक्षकहरूलाई शैक्षिक सहयोग उपलब्ध गराउन आवश्यक छ, भन्ने कुराको अपेक्षा उनीहरूमा रहेको पाइन्छ भने अर्को तर्फ विद्यालयलाई आवश्यक पर्ने भौतिक सुविधा र शिक्षक दरवन्दीको व्यवस्थापनमा समेत वि.नि. तथा स्रोतव्यक्तिको सहयोग प्राप्त होस भन्ने चाहना उनीहरूको देखिन्छ। केही माध्यमिक तहका प्र.अ. र शिक्षकहरूलाई भने स्रोत व्यक्तिहरूको भूमिकालाई स्वीकार गर्न गाह्रो पारिरहेको देखिन्छ। उनीहरूको भनाइमा स्रोतव्यक्तिहरूलाई उनीहरूले छनौट गरी पठाएका र ती शिक्षकहरू उनीहरू भन्दा तल्लो तहका या पछिका हुन् (बराल, २०६४)।

गौतम (२०६२), विद्यालय निरीक्षण पद्धति सुधारका उपायहरु नामक जर्नल लेखमा कार्यक्रमहरुको प्रभावकारीता र शैक्षिक गन्तव्यका लागि निरीक्षण सुपरिवेक्षण व्यवस्था आवश्यक छ । हाल प्रभावकारी वन्न नसकेको निरीक्षण पद्धतिको दोष केवल विद्यालय निरीक्षकको मात्र होइन कर्मचारी काम प्रति उत्प्रेरित हुन हर्जवर्ग ले भनेका आधारभूत र उत्प्रेरक दुवै खालको तत्वहरुको आवश्यकता हुन्छ । सहभागिता मूलक व्यवस्थापनको अवधारणा अनुसार उत्प्रेरणा सहितको निरीक्षण पद्धतिको विकास आजको मुख्य खाँचो रहेको छ । यसो हुन सकेमा मात्र सक्षम जनशक्ति बाट उत्प्रेरित कार्य वातावरणमा सहभागितामूलक निरीक्षण पद्धति अवलम्बन गरी विद्यालय शिक्षामा भरपर्दो निरीक्षण सेवा प्रदान हुन सक्ने देखिन्छ ।

खनाल (२००५) का अनुसार विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिहरुले प्रायः गरेर प्रशासनिक निरीक्षण गर्ने गरेको तथा उनीहरुमा विषयवस्तु सम्बन्धी ज्ञान र सीप समेत कमजोर रहेको पाइयो, विद्यालय सुपरिवेक्षणको वारम्बारता न्यून रहनुको साथै नियमले तोकेजति पनि निरीक्षण गर्ने नगरेको पाइयो, विद्यालय सुपरिवेक्षण खास गरेर शिक्षकको उपस्थिति र भौतिक सुविधाको वारेमा मात्र केन्द्रित रहेको, साथै सुपरीवेक्षकसँग कुनै राम्रो सुपरिवेक्षण योजना हुने नगरेको पाइयो, वि.नि.र स्रोतव्यक्तिको आवश्यकता छ भन्ने धारणा प्र.अ., व्यवस्थापन समितिका सदस्य र शिक्षकहरुको रहेको पाइयो । (खनाल, २००५)

शिक्षा विभाग सानोठिमी भक्तपुरद्वारा २०६२ मा प्रकाशित गेहनाथ गौतमद्वारा लिखित शैक्षिक लेख विद्यालय निरीक्षण पद्धति सुधारका उपायहरुमा उल्लेख भए अनुसार सद्धान्ततः वि.नि.ले स्कुललाई सेवा दिने हो । तर अहिले उत्तरदायी चाहि जि.शि.अ. प्रति हुन्छन् । यहि नेर कुरा मिलेन । जसलाई सेवा दिने हो उही प्रति उत्तरदायी बनाउनु पर्दछ । वि.नि. र स्रोतव्यक्ति त फिल्ड वर्कर हुन् । पहिला उनीहरुको स्कुल निरीक्षण कार्यक्रम तय हुनु पर्दछ । त्यस पछि उनीहरुले काम के गरे भन्ने प्रतिवेदनको साथमा स्कुलको पनि सिफारिस संलग्न गर्नु पर्दछ । स्कुलको सिफारिसमा मात्र उनीहरुले तलब खान पाउने व्यवस्था हुनु पर्दछ । उनीहरुलाई विद्यालयप्रति जवाफदेही बनाउनु पर्दछ । वि.नि. र स्रोतव्यक्तिलाई जि.शि.का. मा काम लगाउन तत्काल बन्द गर्नु पर्दछ । एउटा जिल्लामा २०/३० वटा स्कुल स्थापित भएको बेला स्थापित जिल्ला शिक्षा कार्यालय र सीमित कर्मचारी संख्या आज ५/६

सय स्कुल हुँदा पनि उही छ । तसर्थ अब हरेक निर्वाचन क्षेत्रमा क्षेत्रस्तरको स्रोतकेन्द्र, स्कुलको संख्या र लोकेशन अनुसारका अन्य स्रोतकेन्द्रहरु खोलिनु पर्दछ । यस्ता स्रोत केन्द्रलाई जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरुको प्रशासनिक अधिकारहरु समेत दिएर विस्तारित कार्यालयका रुपमा विकसित गरिनु पर्दछ । जसले १०+२ स्कुल पनि हेर्न सकोस् । हाल जि.शि.का. ले गर्दै आएका तलव निकासा देखिका यावत् प्रशासनिक र शैक्षिक कार्यक्रमहरु त्यही कार्यालयलाई सञ्चालन गर्न दिनु पर्दछ । यस्तो कार्यालयले आफ्नो क्षेत्रभित्रका सबै स्रोत केन्द्रहरुको परिचालन र स्कुललाई चाहिएको सहयोग जुटाउन सक्नु पर्दछ । यस्ता स्रोत व्यक्तिका रुपमा दक्ष मानिसहरु नियुक्त गर्नु पर्दछ । जि.शि.का. लाई चाहिँ ती कार्यालयहरुको अनुगमन गर्ने एकाइका रुपमा विकसित गर्नुपर्दछ । स्रोत केन्द्रहरुमा विद्यालयहरुको सहयोगका लागि चाहिने सबै खालका शैक्षिक, बौद्धिक र भौतिक सामग्रीहरु हुनु पर्दछ (खनिया, २०६५) ।

२.२ सैद्धान्तिक खाका

दुई वा दुई भन्दा बढि धारणाहरुको संयोजन नै सिद्धान्त हो । कुनै पनि भनाइ प्रतिको आफ्नो विचार, धारणा र दृष्टिकोण नै सिद्धान्त हो । सर्वमान्य वैज्ञानिक तर्कको आधारमा निर्माण गरिएको अन्तिम निष्कर्षलाई नै सिद्धान्त भनिन्छ । यसले प्राकृतिक घटना, वस्तु एवम् पदार्थको वर्णन गर्छ । यसले कारण र प्रभाव बीचको सम्बन्ध देखाउँछ तर कुन सही र कुन गलत हो त्यस सँग सम्बन्ध राख्दैन साथै यसले ती प्राकृतिक घटनाहरुको भविष्यवाणी समेत गर्छ (अधिकारी, २०६७) । अनुभवको सामान्यीकृत कथनलाई नै सिद्धान्त भनिन्छ । सिद्धान्तलाई प्रस्तुत गर्ने कार्य नै सैद्धान्तिक खाका सँग सम्बन्धित छ । विद्यालय शिक्षाको गुणस्तर वृद्धिमा निरीक्षकहरुको भूमिकाको यस अध्ययनलाई एडेम्स र डिकेको आधुनिक सुपरिवेक्षणको सिद्धान्तहरु मध्येको प्रमुख मानिने प्रजातान्त्रिक सिद्धान्तबाट हेरिएको छ । सुपरिवेक्षण प्रजातान्त्रिक हुनु पर्दछ, (सुपरिवेक्षणको प्रजातान्त्रिक सिद्धान्त) । अर्थात आधुनिक सुपरिवेक्षण प्रजातान्त्रिक सिद्धान्तहरुमा आधारित छ । आधुनिक निरीक्षणले समूह कार्य र समूह प्रक्रियामा जोड दिन्छ । यसले व्यक्तिगत विकासलाई जोड दिन्छ । यसले निर्णयहरु कसै माथि थोपर्नु हुँदैन भन्ने कुरामा विश्वास गर्दछ । ती व्यक्तिहरु जो कुनै निर्णयबाट प्रभावित हुन्छन् तिनीहरुको निर्णय बनाउनमा संलग्नता हुनु पर्दछ भन्ने कुरामा यसले जोड

दिन्छ । निरीक्षण डर वा त्रासबाट मुक्त वातावरणमा सम्पन्न हुनु पर्दछ । निरीक्षणले सिकाई प्रक्रियासँग सम्बन्धित सबैको सहयोगात्मक सहभागिता प्राप्त गर्ने प्रयास गर्दछ । प्रभावकारी तथा वृद्धिमतापूर्ण निरीक्षण सहि अर्थमा सहयोगात्मक तथा सामुहिक प्रयासबाट मात्र सम्भव हुन्छ । शिक्षा क्षेत्रमा संलग्न पक्षहरू विद्यालय, शिक्षक, कर्मचारी, विद्यार्थी र समुदाय हुन् । यी सबैको आफ्नो ठाउँको क्रियाशिल योगदानबाट मात्र शिक्षाको विकास तीव्र हुन सक्छ । शैक्षिक सुपरिवेक्षण उक्त सबै पक्षहरूसँग राम्रो सम्बन्ध स्थापना गराउने, सामुहिक सहयोगि भावनाको विकास गराउने र सबैका मान्यताहरूको सम्मान र कदर गराउने पक्ष हो । शैक्षिक सुपरिवेक्षणले यसो गर्नु भनेको प्रजातान्त्रिक सिद्धान्तहरूको अवलम्बन गर्नु हो । शैक्षिक सुपरिवेक्षणले सबै पक्षहरूको क्षमताको प्रस्फुटन गराउँदै सहयोगात्मक र समन्वयात्मक रूपमा काम प्रति उत्साही, जागरुक, इच्छुक, क्रियाशील, लगनशील, प्रभावशाली र नेतृत्वदायी बनाउन सक्नुपर्दछ । यसका लागि शैक्षिक सुपरिवेक्षणमा प्रजातान्त्रिक सिद्धान्तहरूको आवश्यकता पर्दछ । अतः शैक्षिक सुपरिवेक्षण प्रजातान्त्रिक सिद्धान्तबाट निर्देशित हुनुपर्दछ (एडेम्स र डिके, उदृत, सिंह, २०६४) ।

प्रस्तुत अध्ययन माथि उल्लेखित आधुनिक सुपरिवेक्षणको प्रजातान्त्रिक सिद्धान्तमा आधारित रहेको छ ।

२.३ अनुसन्धानमा पुनरावलोकनको प्रयोग

नेतृत्वको प्रजातान्त्रिक शैलीलाई यो अध्ययनमा सिद्धान्तको रूपमा राखिएको छ । उक्त सिद्धान्तको सैद्धान्तिक आधारमा यो अध्ययन गरिएको छ । यो सिद्धान्तलाई व्यवहारिक रूपमा निरीक्षणमा प्रयोग गर्न सकिएमा निश्चय नै शैक्षिक गुणस्तर वृद्धिमा मद्दत पुग्ने देखिन्छ । शैक्षिक नेतृत्व लिएका व्यक्तिहरूले वा विद्यालयमा निरीक्षणको दायित्व नियमानुसार पाएका व्यक्तिहरूले सबन्धित सबैको सहभागिता, सक्रियता, समन्वय र सहकार्यबाट मात्र विद्यालय शिक्षाको गुणस्तर वृद्धिमा प्रभावकारी भूमिका खेल्न सक्ने देखिन्छ । जुन कुरा नेतृत्वको सहभागितात्मक (प्रजातान्त्रिक) सिद्धान्तमा आधारित रहेको छ । उद्देश्य निर्माण देखि लिएर, अध्ययन विधिको निर्धारण, तथ्यांकको संकलन, विप्लेषण र प्रस्तुतिकरणमा समेत उल्लेखित सिद्धान्तले दिशा निर्देश गर्न सहयोग गरेको छ । त्यसै गरी

सम्बन्धित साहित्यहरूको अध्ययनले यो अध्ययन अघि बढाउन सहयोग पुऱ्याएको छ । माथि उल्लेख गरिएका शोध अध्ययनहरू र सम्बन्धित साहित्यहरूको अध्ययनले यो अध्ययनको लागि यो शिर्षक छनौट गर्न अध्ययन कर्ताले उपयुक्त ठानेको थियो । अध्ययनलाई अघि बढाउने क्रममा निरीक्षण साहित्यको जानकारी लिन, उद्देश्य छनौट गर्न, सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन गर्न, अध्ययन विधिवारे जानकारी लिन पनि सम्बन्धित साहित्यको अध्ययनले सहयोग पुऱ्याएको थियो । माथि उल्लेखित शोधपत्रहरू विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिहरूको भूमिकाहरूमा बढी केन्द्रित रहेको देखिन्छन् । निरीक्षणको कार्यमा जिम्मेवारी पाएका सबै पक्षहरूको भूमिकालाई ध्यान दिदै सम्बन्धित साहित्यहरूमा उल्लेख गरिएका प्राथमिक तहमा देखाईएका समस्याहरू र विद्यालय निरीक्षणको सम्बन्धमा व्यक्त गरिएका विषयवस्तुहरूलाई समेत ध्यानमा राखी यो अध्ययन गरिएको छ । अतः यो अध्ययनलाई अघि बढाउनको लागि माथि उल्लेख गरिएका शोधपत्रहरू र सम्बन्धित साहित्यहरूको अध्ययनले सहयोग पुऱ्याएको छ ।

परिच्छेद तीन : अध्ययन विधि

शैक्षिक अनुसन्धानमा वैज्ञानिक अनुसन्धानमा जस्तो नियन्त्रित प्रक्रियाबाट सूचना संकलन गर्न सम्भव हुदैन अनुसन्धानका उद्देश्य अनुसार तथ्यांकहरु संकलन गर्न सोही अनुसारका विधि तथा साधनहरुको उपयोग गर्नु पर्दछ । अध्ययनमा अपनाइएका विधिहरुलाई पनि प्रष्टरूपमा उल्लेख गरिनु पर्दछ । जुन यस प्रकार रहेको छ ।

३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा

अनुसन्धान कार्यमा अगाडि गरिने कार्यहरुको रूपरेखा नै अनुसन्धान ढाँचा हो । प्रयोगात्मक अनुसन्धान ढाँचा भन्नाले खोज गर्ने योजना, खोजको संरचना तथा खोजका रणनीति हो जसबाट अनुसन्धानका प्रश्नहरुको उत्तर प्राप्त गरिन्छ, साथै विभिन्न असम्बन्धित तत्वहरुको नियन्त्रण गरिन्छ (कालिंजर, १९८३) । अनुसन्धान ढाँचाले के विषयमा अनुसन्धान गर्ने, त्यसको उद्देश्य र महत्व के हुने, त्यसका लागि के-के प्रमाणको प्रयोग गर्ने, प्रमाण कहाँबाट जुटाउने, तिनीहरुलाई कसरी व्यवस्थित गर्ने, कुन रूपमा विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण गर्ने आदि जस्ता विषयवस्तुका बारेमा प्रकाश पार्ने गर्दछ । सर्वेक्षण विधीमा आधारित यो अध्ययनले प्राप्त तथ्याङ्कहरुलाई परिमाणात्मक र गुणात्मक गरी दुवै किसिमबाट अर्थात् मिश्रित किसिमबाट तथ्याङ्कको विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण गरिएको छ ।

३.२ जनसंख्या तथा नमूना

३.२.१ जनसंख्या

प्रस्तुत अध्ययनका क्रममा सङ्खुवासभा जिल्लाका जिल्ला शिक्षा अधिकारी, विद्यालय निरीक्षक एवम् स्रोतव्यक्तिहरु, सिल्लपाटी गा.वि.स. भित्रका सामुदायिक विद्यालयहरुका प्रधानाध्यापक, शिक्षक, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष, शिक्षक अभिभावक सङ्घ अध्यक्षहरु, अभिभावकहरु तथा विद्यार्थीहरुलाई जनसङ्ख्याको रूपमा लिइएको छ ।

३.२.१ नमूना

जनसंख्याका कुनै निश्चित तत्वहरुको अध्ययनबाट समग्र जनसंख्याको विशेषता बताउन जुन तत्वहरुको प्रयोग गरिन्छ त्यसैलाई नमूना भनिन्छ । जनसंख्याका हरेक तत्वहरु प्रत्येक नमूनामा हुनुपर्दछ । त्यसैले उक्त नमूना छान्ने विधिलाई नै नमूना छनौट भनिन्छ ।

निश्चित नियम अनुसार गरिएको छनौटबाट प्राप्त जनसंख्याको प्रतिनिधित्व हुन सक्ने भएकोले नमूना छनौटकोलागि अवलम्बन गरिने यस्ता नियमलाई नै नमूना छनौट विधि भनिन्छ (खनाल, २०६०) । एकै विधिबाट सबै अवस्थामा नमूना छनौट सम्भव हुन्न । अवस्थानुसार नमूना छनौट विधि पनि अलग अलग गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनको क्रममा ५ वटा विद्यालयहरुलाई सम्भावनायुक्त नमूना छनौट विधिबाट, ५ जना प्र.अ.लाई उद्देश्यात्मक नमूना छनौट विधिबाट, ५ जना शिक्षकलाई सम्भावनायुक्त नमूना छनौट विधिबाट, ५ जना वि.व्य.स.का र ३ जना शि.अ.सं.का अध्यक्षहरु लाई उद्देश्यात्मक नमूना छनौट विधिबाट नमूनाको रूपमा छनौट गरिएको थियो । त्यसैगरी यसै विधिबाट जिल्ला शिक्षा कार्यालयका जिल्ला शिक्षा अधिकारी १ जना, स्रोतव्यक्ति १ जना, विद्यालय निरीक्षक १ जना लाई उद्देश्यात्मक नमूना छनौट विधिबाट र ५ जना अभिभावक तथा १० जना विद्यार्थीहरुलाई सम्भावनायुक्त नमूना छनौट विधिबाट छनौट गरिएको थियो ।

३.३ तथ्याङ्क संकलनका साधनहरु

तथ्याङ्क संकलन गर्न निश्चित विधि तथा साधनहरुको आवश्यकता पर्दछ । यो अध्ययनको लागि स्थलगत सर्वेक्षण विधिबाट तथ्याङ्कहरुको संकलन गरिएको थियो । अध्ययनको लागि आवश्यक पर्ने तथ्यांक संकलन गर्न जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा सम्पर्क गरी जिल्ला शिक्षा अधिकारी र विद्यालय निरीक्षकसँग स्थलगत भेटघाट गरिएको एवं छनौट गरिएका विद्यालयहरुमा स्थलगत रूपमा भ्रमण गरी निम्नानुसारका साधनहरुको प्रयोगबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ:

क. प्रश्नावली

ख. अवलोकन फाराम एवं छलफलका लागि बुँदा टिपोट नोट

ग. सर्वेक्षण फारम

क. प्रश्नावली

प्रश्नावली व्यवस्थितरूपले मिलाईएका प्रश्नहरू हुन जसलाई अपेक्षित जानकारीहरू प्राप्त गर्न जनसंख्याको प्रतिनिधि समूहमा सञ्चालन गरिन्छ। जि.शि.अ., वि.नि., स्रोतव्यक्ति, प्र.अ. वि.व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षहरू र अभिभावक संघका अध्यक्षहरूलाई अनुसूचिमा लेखिएवमोजिमका प्रश्नावली प्रयोग गरिएको थियो।

ख. अवलोकन फाराम एवं छलफलका लागि बुँदा टिपोट नोट

प्राथमिक तथ्यांकहरू संकलन गर्ने प्रमुख विधिहरूमा अवलोकन एक प्रभावकारी र उपयुक्त विधि हो। नयाँ कुरा प्राप्त गर्नको लागि कुनै व्यक्ति अथवा वस्तुलाई सहि ढंगले हेर्नु र अनुभूति गर्नुलाई अवलोकन भनिन्छ। यसबाट प्राप्त तथ्यांक अन्य साधन भन्दा वढी भर पर्दो, विश्वसनीय र वैध मानिन्छ भने दुई वा सो भन्दा वढी व्यक्तिहरू बीच अन्तरक्रिया गरी निस्कर्षमा पुग्ने कार्य छलफल हो। विद्यालय निरीक्षण पुस्तिकाको अध्ययन एवं विद्यालयले भने फारमहरू, विद्यालय निरीक्षण पुस्तिकाको प्रयोग र सुझावहरूको अवलोकन गरिएको थियो भने अनुसूचिमा उल्लेखित प्रश्नहरूले मात्र धारणा र सूचना प्राप्त गर्न थप प्रश्न गरी छलफल गरिएको थियो।

ग. सर्वेक्षण फारम

वि.नि., स्रोतव्यक्ति, विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक आदिको नाम एवं तथ्यांक प्राप्त गर्नाका लागि जिल्ला शिक्षा कार्यालय सर्वेक्षण फारम प्रयोग गरिएको थियो।

३.४ तथ्यांक संकलनका स्रोतहरू

तथ्यांक संकलन अन्तरगतको पहिलो कार्य नै तथ्यांक संकलन गर्नु हो। उपयुक्त जनसंख्याको चयन गरी विश्वसनीय साधन द्वारा वैध तथ्यांक संकलन गर्ने विधि तथा प्रक्रियाहरू तथ्यांक संकलनका प्रक्रिया अन्तरगत पर्दछन्। यस अध्ययनमा निम्न वमोजिमका तथ्यांक संकलनका स्रोतहरूबाट सूचनाहरू संकलन गरिएको थियो :

क. प्राथमिक स्रोत

जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा गई जि.शि.अ., विनि तथा स्रोतव्यक्तिहरूसँग भेटघाट र छलफल गर्दै प्रश्नावली वितरण गरेर सूचनाहरू संकलन गरिएको थियो । सर्वेक्षण फारमको प्रयोग गरी वि.नि., स्रोतव्यक्ति, विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक आदिको नाम एवं तथ्यांक संकलन गरिएको थियो । छनौटमा परेका विद्यालयहरूको स्थलगत भ्रमण गरी प्रश्नावली मार्फत प्राथमिक सूचनाहरू संकलन गरिएको थियो ।

ख. द्वितीय स्रोत

जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा तयार गरिएका अध्ययनसँग सम्बन्धित तथ्यांकहरूको अध्ययन अवलोकन गरिएको थियो । विद्यालयको विद्यमान फ्ल्यास – १, फ्ल्यास – २ जस्ता विद्यालय तथ्यांक विवरणहरू लगायत विद्यालय निरीक्षण पुस्तिका, हाजिरी रेकर्ड लगायतका अन्य आवश्यक तथ्यांक र सूचनाहरूको अध्ययन एवं अवलोकन गरिएको थियो । साथै विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदन, पत्रपत्रिका एवं जर्नलहरूलाई पनि द्वितीय सूचनाको स्रोतको रूपमा अध्ययन गरिएको थियो ।

३.५ तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया

सर्वप्रथम जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा सम्पर्क गरी जिल्ला शिक्षा अधिकारी र उपसचिवहरूसँग सम्पर्क गरी आफ्नो कामको बारेमा बताउने काम भयो । त्यसपछि उहाँहरूको सहयोगमा जिल्ला शिक्षा अधिकारी, विद्यालय निरीक्षक एवम् स्रोतव्यक्तिहरूलाई प्रश्नावली वितरण गरी भराउने काम भयो । यसक्रममा प्रश्नावलीले समेट्न नसकेका कतिपय कुराहरूका बारेमा पूरक प्रश्नहरू गर्दै सामूहिक छलफल पनि चलाइयो । छनौट गरिएका विद्यालयहरूमा गई प्रश्नावलीहरू भर्न लगाउने, आवश्यक प्रश्न र पूरक प्रश्नहरू निर्माण गरी थप छलफल चलाउने, शैक्षिक विवरणहरू लिने, निरीक्षण एवम् सुपरिवेक्षण गरेको अभिलेख अध्ययन गर्ने, दिएका सुझावहरूको कार्यान्वयनका बारेमा शिक्षक, प्रधानाध्यापकहरूसँग छलफल गरियो । जिल्ला शिक्षा कार्यालयबाट आवश्यक सूचना तथा तथ्याङ्कहरू लिने काम भयो ।

३.६ तथ्यांक विश्लेषण प्रक्रिया

अध्ययनको क्रममा संकलन गरिएका सूचनाहरूको विश्लेषण गर्न तथ्यांक शास्त्रीय प्रक्रियाहरू अपनाईएको थियो जसमा संकलित सूचना तथा तथ्यांकहरूलाई वर्गीकरण, तथ्यांकहरूको तालिकीकरण, तथ्यांकहरूको आधारमा औसत र प्रतिशतको गणना, प्राप्त सूचनाहरूलाई विश्वसनीय छ छैन भनेर सार्थकता परीक्षण गर्नको लागि सरोकारवालाहरूसँग छड्के प्रश्नहरू सोधिएको, ती सूचना बीच तुलना गरिएको, विश्लेषण एवं तथ्यांकहरूको विभिन्न तालिका र चार्टमा प्रस्तुती, सूचना एवं तथ्यांकहरूलाई परिमाणात्मक एवं गुणात्मक दुवै ढंगबाट विश्लेषण गरिएको थियो ।

परिच्छेद चार : नतिजा विश्लेषण

प्रस्तुत विषयको अध्ययनकालागि शोध प्रस्तावमा उल्लेख भएका विधि अनुसार नमुना जनसङ्ख्याका रूपमा छनौट भएका विद्यार्थी, शिक्षक, प्रधानाध्यापक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति अध्यक्ष, शिक्षक अभिभावक सङ्घ अध्यक्षहरू, जिल्ला शिक्षा अधिकारी, विद्यालय निरीक्षक, स्रोतव्यक्तिहरू, विद्यार्थीहरूलाई भराइएको प्रश्नावली, अवलोकन तथा छलफलबाट प्राप्त सूचना तथा तथ्याङ्कहरूलाई अध्ययनको उद्देश्य नं. १-३ को आधारमा क्रमशः विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण गरिएको छ ।

४.१ सिकाई उपलब्धी र विद्यालय निरीक्षण गर्ने व्यक्तिहरूको भूमिकाको विश्लेषण

विद्यालय निरीक्षण गर्ने व्यक्तिहरूको भूमिकाको विश्लेषण गर्न विद्यालयको निरीक्षणको जिम्मेवारी पाएका व्यक्तिहरू (जि.शि.अ.,वि.नि., स्रोतव्यक्ति, प्र.अ., शिक्षक, वि.व्य.स.अध्यक्ष एवं सदस्य तथा विद्यार्थीहरूसँग विद्यालय निरीक्षणसँग सम्बन्धित विभिन्न प्रश्नहरू राखिएको थियो जसमा निम्न लिखित व्यक्तिहरूको निम्नानुसारको धारणा रहेको पाईयो:

४.१.१ जिल्ला शिक्षा अधिकारीको भूमिका सम्बन्धी विश्लेषण

जिल्ला शिक्षा अधिकारीको निरीक्षण सम्बन्धि भूमिकाको सम्बन्धमा विभिन्न व्यक्तिहरूको धारणा यस प्रकार रहेको देखिन्छ :

जिल्ला शिक्षा अधिकारीको प्रतिक्रिया

जिल्ला शिक्षा अधिकारीको विचार लिनका लागि अनुसूची-१ मा राखिएबमोजिमको प्रश्नहरूको उत्तर यस प्रकार प्राप्त भएको थियो :

विद्यालय निरीक्षणमा तपाईं पनि जाने गर्नु भएकोछ ? जानुहुन्छ भने कसरी जानुहुन्छ योजना बनाएर कि नबनाई ? भन्ने प्रश्नको जवाफमा विद्यालय सुपरिवेक्षणमा जाँदा परिस्थिति अनुसार योजना बनाएर र नबनाई पनि जाने गरेको ।

वर्षमा कतिवटा विद्यालयको निरीक्षण गर्न जाने गर्नु भएको छ ? भन्ने प्रश्नको जवाफमा आफ्नो जिल्ला भित्र महिनामा ३ देखि ५ मा.वि.र २ देखि ५ वटा भन्दा बढी विद्यालयमा जाने योजना रहेको छ ।

तपाईंबाट कुन कुन पक्षको निरीक्षण हुने गरेको छ ? भन्ने प्रश्नको जवाफमा निम्नानुसारको उत्तर प्राप्त भएको थियो:

निरीक्षकबाट भएको निरीक्षणको निरीक्षण, कक्षा शिक्षण, विद्यालय वातावरण, हाजिरी, सरोकारवालाहरूसँग अन्तरक्रिया, परीक्षा, प्रशासनिक तथा शैक्षिक निरीक्षण, स्वीकृत पाठ्यक्रम र पा.पु विद्यालयले लागू गरे नगरेको सम्बन्धमा ।

विद्यालय निरीक्षणको दायित्व कस कस्को ठान्नु हुन्छ ? भन्ने प्रश्नको जवाफमा तोकिएका र सम्बन्धित सरोकारवालाहरु सबैको भन्ने उत्तर प्राप्त भएको थियो ।

वर्तमान परिप्रेक्षमा विद्यालय निरीक्षणको बढी आवश्यकता विद्यालयको कुन तहमा पर्ला ? भन्ने प्रश्नको जवाफमा सबैतहमा विद्यालय निरीक्षणको आवश्यकता भएको बताउनु भयो ।

सुपरिवेक्षण त्यती प्रभावकारी हुन सकेको छैन भनिन्छ नि भन्ने पूरक प्रश्नको जवाफमा उहाँले सुपरिवेक्षणलाई प्रभावकारी बनाउनु पर्ने हो तर हामीले नै कार्यालयको प्रशासनिक कामबाट फुर्सद दिन र निरीक्षकलाई जिम्मेवार बनाउन सकिएको छैन । निरीक्षकलाई शा.अ. सँग समान बनाउन सकिएको छैन । उनीहरूको भूमिकालाई तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने, जिल्ला शिक्षा कार्यालय र विद्यालयबीच सूचना आदान प्रदान गर्ने गराउने काममा नै सीमित गरिएको कुरा बताउनु भएको थियो ।

निरीक्षकको प्रतिवेदनको अध्ययन र सो माथि कारवाही गर्ने गर्नु भएको छ ? भन्ने जिज्ञासा राख्दा विद्यालय निरीक्षक र स्रोतव्यक्ति जि.शि.अ.का हातहरु हुन् । निश्चय नै प्रतिवेदनको अध्ययन गरी कारवाही गरीएको छ । निरीक्षण क्षेत्रमा भएका विवाद र समस्याको छिनोफानो गर्ने काम प्रतिवेदनकै आधारमा गर्ने गरेको छु भन्ने जवाफ आएको थियो ।

जि.शि.अ. बाट व्यक्त गरिएका उल्लेखित धारणाबाट जि.शि.अ.को कार्य सामुहिक प्रयासबाट अधि वढाउन खोजेको देखिन्छ । यसबाट सबैले निरीक्षण सम्बन्धी काम गरेको देखिन्छ तर पनि नियमानुसार प्रभावकारी निरीक्षण हुन नसकेको र निरीक्षकहरुलाई कार्यालयको काममा समय दिनु परेको समेत देखिन्छ । यस कुरालाई सुधार गरी निरीक्षकलाई पूरा समय निरीक्षण क्षेत्रको काममा लगाउनु पर्ने देखिन्छ । निरीक्षण सामुहिक प्रयासबाट मात्र प्रभावकारी हुने भएको कुरा जि.शि.अ.बाट जानकारी भएको छ जुन एडम्स र डिकेको आधुनिक निरीक्षणको प्रजातान्त्रिक सिद्धान्त अनुकूल रहेको देखिन्छ ।

विद्यालय निरीक्षकको प्रतिक्रिया

तपाईंहरुले गरेको विद्यालय निरीक्षण कार्यको अनुगमन जि.शि.अ.बाट हुने गरेको छ कि छैन ? भन्ने अनूसुचि २ वमोजिमको प्रश्नको उत्तरमा: कहिलेकाहीं मात्र अनुगमन भएको भनि जवाफ दिएका थिए । यस बाट जि.शि.अ.बाट आवश्यकता अनुसार वि.नि.बाट भएको निरीक्षण कार्यको अनुगमन नभएको देखिन्छ ।

शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि गर्न जि.शि.अ.बाट गोष्ठी र तालिमहरु सञ्चालन भएका छन् ? भन्ने प्रश्नमा विभागबाट प्राप्त कार्यक्रम अनुसार गोष्ठी र तालिम हुने गरेको भन्ने प्रतिक्रिया प्राप्त भएको थियो । यसबाट के देखिन्छ भने विभागबाट तोकिएको अवस्थामा मात्र गोष्ठी र तालिम हुने गरेको देखिन्छ ।

स्रोतव्यक्तिको प्रतिक्रिया

तपाईंहरूले गरेको विद्यालय निरीक्षण कार्यको अनुगमन जि.शि.अ.बाट हुने गरेको छ कि छैन ? भन्ने अनूसुचि २ वमोजिमको प्रश्नमा जि.शि.अ.बाट अनुगमन भएको छैन भनि जवाफ दिएका थिए । यस बाट जि.शि.अ.बाट आवश्यकता अनुसार अनुगमन नभएको देखिन्छ ।

शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि गर्न जि.शि.अ.बाट गोष्ठी र तालिमहरू सञ्चालन भएका छन् ? भन्ने प्रश्नमा विभागबाट प्राप्त कार्यक्रम अनुसार गोष्ठी र तालिम हुने गरेको भन्ने प्रतिक्रिया प्राप्त भएको थियो । यसबाट के देखिन्छ भने विभागबाट तोकिएको अवस्थामा मात्र गोष्ठी र तालिम हुने गरेको देखिन्छ ।

वि.व्य.स.को अध्यक्ष र शिक्षक अभिभावकसंघको अध्यक्षको प्रतिक्रिया

जि.शि.अ.बाट विद्यालय निरीक्षण कार्यको हुने गरेको छ कि छैन ? भन्ने अनुसुचि ४ वमोजिमको वन्द प्रश्नावलीको उत्तर निम्नानुसार प्राप्त भएको थियो:

तालिका नं. १

जि.शि.अ.को निरीक्षणको सम्वन्धमा वि.व्य.स. र शि.अ.संघका अध्यक्षहरूबाट प्रतिक्रिया

क्र.सं	निरीक्षण कार्य	संख्या
१	भएको छैन	३
२	कहिलेकाही भएको छ	५
३	नियमित हुने गरेको छ ।	०

स्रोत: सर्वे, २०७१

तालिका नं.१ लाई विश्लेषण गर्दा जि.शि.अ.बाट निरीक्षणको कार्य भएको छैन भनि ३ जनाले, कहिलेकाहीं मात्र भएको भनि ५ जनाले जवाफ दिएका थिए । यस बाट जि.शि.अ.बाट आवश्यकता अनुसार विद्यालय निरीक्षण नभएको देखिन्छ । शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि गर्न जि.शि.अ.बाट तपाईंहरूलाई सहभागी बनाएर गोष्ठी र तालिमहरू सञ्चालन भएका छन् ? भन्ने अनुसूची ४ वमोजिमको प्रश्नमा जिल्ला शिक्षा कार्यालयबाट र स्रोतकेन्द्रबाट कहिलेकाहीं गोष्ठी र तालिम हुने गरेको भन्ने प्रतिक्रिया सबै बाट प्राप्त भएको थियो । यसबाट के देखिन्छ भने कहिलेकाहीं गोष्ठी र तालिम हुने गरेको देखिन्छ ।

प्र.अ.र शिक्षकहरूको प्रतिक्रिया

जि.शि.अ.बाट विद्यालय निरीक्षण कार्यको हुने गरेको छ कि छैन ? भन्ने अनुसूचि ३ वमोजिमको प्रश्नको उत्तर निम्नानुसार प्राप्त भएको थियो:

तालिका नं. २

जि.शि.अ.बाट भएको निरीक्षणको प्र.अ.तथा शिक्षकहरूबाट प्रतिक्रिया

क्र.सं	निरीक्षण कार्य	संख्या
१	भएको छैन	२
२	कहिलेकाही भएको छ	७
३	नियमित हुने गरेको छ ।	१

स्रोत: सर्वे, २०७१

तालिका नं. २ लाई विश्लेषण गर्दा जि.शि.अ.बाट निरीक्षणको कार्य भएको छैन भनि २ जनाले, कहिलेकाहीं मात्र भएको भनी ७ जनाले, नियमित हुने गरेको भनी १ जनाले प्रतिक्रिया दिएका थिए । यस बाट जि.शि.अ.बाट आवश्यकता अनुसार विद्यालय निरीक्षण नभएको देखिन्छ ।

शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि गर्न जि.शि.अ.बाट तपाईंहरूलाई सहभागी बनाएर गोष्ठी र तालिमहरू सञ्चालन भएका छन् ? भन्ने अनुसूचि ३ वमोजिमको प्रश्नमा जिल्ला शिक्षा कार्यालयबाट र स्रोतकेन्द्रबाट कहिलेकाहीं गोष्ठी र तालिम हुने गरेको भन्ने प्रतिक्रिया सबैबाट प्राप्त भएको थियो । यसबाट के देखिन्छ भने कहिलेकाहीं गोष्ठी र तालिम हुने गरेको देखिन्छ । सामुहिक प्रयास बाट मात्र शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि हुने उल्लेखित तथ्य निरीक्षणको प्रजातान्त्रिक सिद्धान्तमा आधारित छ ।

४.१.२ वि.नि. र स्रोतव्यक्तिको भूमिकाको वर्तमान अवस्था

विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिबाट भएको निरीक्षण कार्यको सम्बन्धमा विभिन्न पदाधिकारीहरूको धारणा यस प्रकार रहेको देखिन्छ:

जि.शि.अ.को प्रतिक्रिया

शिक्षा ऐन तथा नियमावलीले अपेक्षा गरेवमोजिम निरीक्षकहरूले विद्यालय निरीक्षण गर्ने गरेका छन् ? निरीक्षकको काम प्रति तपाईं सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ? भन्ने प्रश्नको जवाफमा निम्नानुसारको उत्तर प्राप्त भएको थियो :

आवश्यकता अनुसार विद्यालय निरीक्षण भएको छ । यस जिल्लामा विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिहरूबाट शैक्षिक र प्रशासनिक दुवै स्वरूपको सुपरिवेक्षण हुने गरेको । प्रायः शिक्षा नियमावली तथा कार्य विवरणमा तोकिएअनुसार विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्ति विद्यालय निरीक्षणमा जाने नगरेको, जसको कारण उनीहरूलाई जिम्मेवारी प्रति जवाफदेहि बनाउन नसकेर हो । विद्यालय निरीक्षक र स्रोतव्यक्तिहरूले मासिक कार्य योजना पेस गर्ने सम्बन्धमा पद्धतिको विकास गर्नुपर्ने, मा.वि.तहको शिक्षकको रूपमा ५ वर्षको शिक्षण अनुभव सहित एम.एड गरेको व्यक्तिलाई मात्र विद्यालय निरीक्षक र स्रोतव्यक्तिको जिम्मेवारी दिइनुपर्छ । निरीक्षकको काममा म सन्तुष्ट छैन । निरीक्षकलाई जिम्मेवार बनाउन नसक्नुको मुख्य कारण प्रभावकारी अनुगमन पद्धतिको विकास नभएर हो । वि.नि. र स्रोतव्यक्ति जस्ता

संगठनका सदस्यहरूलाई सकृय र जिम्मेवार बनाउनु पर्छ भन्ने कुरा निरीक्षणको प्रजातान्त्रिक सिद्धान्तमा आधारित छ ।

वि.नि.को प्रतिक्रिया

विद्यालय निरीक्षकको धारणा लिनका लागि अनुसूची-२ मा राखिए बमोजिमको प्रश्नावली प्रयोग गरिएको थियो । यसको क्रममा विद्यालय निरीक्षकहरूले अति चासोका साथ आफ्ना विचारहरू राख्नु भएको थियो । शिक्षाको गुणस्तर सुधारका लागि अनुसन्धानले सहयोग गर्ने धारणा समेत उहाँले दिनु भएको थियो । जसबाट प्राप्त विचार निम्नानुसार छः

शिक्षा ऐन तथा नियमावलीले तोकेअनुसार विद्यालय निरीक्षण तथा अनुगमन गर्ने गर्नु भएको छ ? भन्ने प्रश्नको जवाफमा गर्ने गरेको जवाफ आएको थियो । कुन तहमा विद्यालय निरीक्षणको बढी आवश्यकता देख्नु हुन्छ ? भन्ने प्रश्नको उत्तरमा तुलनात्मक रूपमा प्राथमिक तहमा निरीक्षणको आवश्यकता बढी रहेको बताएका थिए ।

तपाईंको सुपरिवेक्षण प्रक्रिया प्राविधिक स्वरूपको हुन्छ की प्रशासनिक ? निरीक्षण गर्दा के के प्रक्रिया अपनाउनु हुन्छ ? भन्ने प्रश्नको जवाफमा सकेसम्म प्राविधिक हुने गरेको, निरीक्षण गर्दा अपनाउने प्रक्रियामा योजना निर्माण, कक्षा अवलोकन, छलफल, सुझाव, र अनुगमन हुने गरेको, कहिले भने प्रशासनिक प्रकारको निरीक्षण हुने गरेको, कक्षा अवलोकन, छलफल, अन्तरक्रिया र पृष्ठपोषणको प्रक्रिया अपनाउने गरेको बताए ।

तपाईं बर्षमा एउटा विद्यालयको सुपरिवेक्षण कति पटक गर्नुहुन्छ ? भन्ने प्रश्नको उत्तरमा कम्तिमा पनि शिक्षा ऐन नियमावलीले तोके बमोजिम र भ्याए सम्म अरु पटक समेत गर्ने गरेको जवाफ दिनु भएको थियो ।

तपाईं मासिक कार्य योजना र प्रगति प्रतिवेदन सम्बन्धित व्यक्तिलाई बुझाउनु हुन्छ ? भन्ने प्रश्नको जवाफमा मासिक कार्य योजना र प्रगति प्रतिवेदन योजना बुझाउँछु भनी जवाफ दिनु भएको थियो ।

तपाईं विद्यालय अनुगमन गर्न जाँदा निम्न लिखित काम गर्नुहुन्छ ? भन्ने प्रश्नको उत्तरहरूलाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरीएको छः

तालिका नं ३

वि.नि.बाट भएको निरीक्षण कार्य

क्र.स.	कार्य	उत्तर	
		गर्छु	गर्दिन
१.	कक्षा अवलोकन	√	
२.	हाजिरी जाँच	√	
३.	नमुना पाठ प्रदर्शन	√	
४.	शिक्षकसँग अन्तरक्रिया	√	
५.	वि.व्य.स.कापदाधिकारीसँग अन्तर्क्रिया	√	
६.	विद्यार्थीसँग अन्तर्क्रिया		√
७.	शिक्षक अभिभावक सङ्घका पदाधिकारीसँग अन्तर्क्रिया		√

स्रोत : सर्वे, २०७१

उपर्युक्त तालिका नं.३ लाई विश्लेषण गर्दा कक्षा अवलोकन, हाजिरी जाँच, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीसँग अन्तरक्रिया, शिक्षकसँग अन्तरक्रिया, नमुना पाठ प्रदर्शन, विद्यार्थीसँग अन्तरक्रिया र शिक्षक अभिभावक सङ्घका पदाधिकारीसँग अन्तरक्रिया गर्ने जस्ता क्रियाकलाप प्रायः गर्ने गरेको देखिन्छ । यसको पुष्ट्याइँका लागि विद्यालयको अभिलेख र विद्यार्थी, शिक्षक, प्रधानाध्यापकसँग लिएको विवरण एवम् अन्तर्वार्ताबाट उपर्युक्त कुराहरू पूर्णरूपमा पुष्टि हुन नसकेको देखिदा पुनः पूरक प्रश्न गरिएको थियो । जस्तोकि विद्यालयको अभिलेख र विद्यार्थी, शिक्षक, प्रधानाध्यापकसँग लिएको विवरण एवम् अन्तर्वार्ताबाट उपर्युक्त कुराहरू पुष्टी हुँदैन नि भन्ने प्रश्नको जवाफमा वहाँको उत्तर सबै

विद्यालयमा सबै पटक उपर्युक्त कुरा नगरिएको तर केही विद्यालयमा भने हुने गरेको भन्ने रहेको थियो ।

विद्यालय निरीक्षण को दायित्वको क कस्को हो ? भन्ने प्रश्नमा विद्यालय निरीक्षणको दायित्व जि.शि.अ, विनि, स्रोतव्यक्ति, प्र.अ., वि.व्य.स., शिक्षक अभिभाक संघ, स्थानीय निकाय सबैको हुने र सबैले शिक्षाको गुणस्तर वृद्धिको लागि विद्यार्थीको विकासको लागि शिक्षकलाई शिक्षणमा सहायता गर्न सरोकारवालाहरु सबैले निरीक्षण गर्नु पर्ने अभिमत प्राप्त भएको थियो । तपाईं विद्यालय सुपरिवेक्षणलाई आवश्यक अथवा अनावश्यक के ठान्नु हुन्छ भन्ने प्रश्नको जवाफमा उहाँको जवाफ निम्नानुसार थियो:

विद्यालय सुपरिवेक्षण आवश्यक छ तर दिएका सुझावहरूको कार्यान्वयन विद्यालयले पनि गर्नु पर्छ त्यसै गरी विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिहरूले दिएको प्रतिवेदनको कार्यान्वयन पनि जिल्ला शिक्षा कार्यालय लगायत सम्बन्धित निकायबाट हुनु पर्छ अन्यथा विद्यालय सुपरिवेक्षणको कुनै औचित्य रहदैन । यसबाट के बुझिन्छ भने विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिहरूले दिएको सुझाव तथा प्रतिवेदनको कार्यान्वयनमा समस्या रहेको छ । उहाँको प्रति प्रश्न थियो काम गर्नेलाई पुरस्कार तथा प्रोत्साहन र नगर्नेलाई दण्ड दिने अनि राज्यले उपलब्ध गराउने विभिन्न प्रकारका सुविधाहरू, क्षमता अभिवृद्धिसम्बन्धी स्वदेश एवम् विदेशमा हुने तालिम, अध्ययन तथा सेमिनारहरूमा भाग लिन पाउनेकि नपाउने ? त्यसै विद्यालय निरीक्षण भएन भनेर मात्रै हुन्छ ? फिल्डमा काम गर्नेहरूका लागि थप सुविधा के दिईएको छ ?

यसबाट विद्यालय निरीक्षकहरूका लागि काम गर्न उचित रूपमा वातावरण प्राप्त नभएको, सुविधाहरूमा पर्याप्तता नभएको, क्षमता अभिवृद्धि गर्ने सम्बन्धमा तालिमको व्यवस्था नभएको देखिन्छ ।

एडम्स र डिकेको आधुनिक निरीक्षणको प्रजातान्त्रिक सिद्धान्त अनुकुलका धारणा वि.नि.बाट प्राप्त हुन आएको देखिन्छ । किनकी शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न, शिक्षकलाई पेशागत सहयोग गर्न विद्यालयमा कार्य गर्ने उचित वातावरण हुनुपर्ने, क्षमता वृद्धि गरि कार्यलाई

प्रभावकारी बनाउनु पर्ने, शिक्षक, विद्यार्थी, समिति, अभिभावक र सम्बन्धित सबैको छलफल, अन्तरक्रिया र सहभागिता हुनु पर्छ भन्ने निरीक्षकको धारणा रहेको देखिन्छ ।

स्रोतव्यक्तिको प्रतिक्रिया

स्रोतव्यक्तिको धारणा लिनका लागि अनुसूची-२ मा राखिए बमोजिमको खुला प्रश्नावली प्रयोग गरिएको थियो । यसको क्रममा स्रोतव्यक्तिले अति चासोका साथ आफ्ना विचारहरु राख्नु भएको थियो । शिक्षाको गुणस्तर सुधारका लागि अनुसन्धानले सहयोग गर्ने धारणा समेत उहाँले दिनु भएको थियो जसबाट प्राप्त विचार निम्नानुसार छः

शिक्षा ऐन तथा नियमावलीले तोके अनुसार विद्यालय निरीक्षकहरुले विद्यालय निरीक्षण तथा अनुगमन गर्ने गर्नु भएको छ ? भन्ने प्रश्नमा जवाफमा निम्नानुसारको प्रतिक्रिया आएको थियोः

वि.नि.बाट कहिलेकाहीं विद्यालय निरीक्षण हुने गरेको छ भनि जवाफ दिएका थिए । यसबाट नियमानुसार विद्यालय निरीक्षण भएको देखिदैन ।

प्र.अ.र शिक्षकको प्रतिक्रिया

प्रधानाध्यापक तथा शिक्षकहरुको धारणा लिनका लागि अनुसूची-३ मा राखिए बमोजिमको प्रश्नावली प्रयोग गरिएको थियो जसबाट प्राप्त विचार निम्नानुसार थियो :

१) गएको साल तपाईंको विद्यालयमा विद्यालय निरीक्षकबाट कति पटक निरीक्षण भयो भन्ने प्रश्नको उत्तरमा निम्नानुसारको सङ्ख्यामा जवाफ प्राप्त भएको थियोः

तालिका नं ४

प्रधानाध्यापकको नजरमा वि.नि.बाट सुपरिवेक्षण

क्र.स.	विद्यालय सङ्ख्या	प्रति विद्यालय पटक
१	२ ओटा विद्यालय	० पटक

२	१ ओटा विद्यालय	१ पटक
३	१ ओटा विद्यालय	२ पटक
४	१ ओटा विद्यालय	१० पटक

स्रोत : सर्वे, २०७१

तालिका नं ४ को विप्लेषण गर्दा ५ वटा विद्यालयका प्र.अ.मध्ये २ वटा विद्यालयका प्र.अ.ले विनिबाट गत साल विद्यालय निरीक्षण नभएको, १ प्र.अ.ले १ पटक भएको, १ प्र.अ.ले २ पटक भएको, १ प्र.अ.ले १० पटक भएको भनि प्रतिक्रिया दिएका थिए । यसबाट नियमानुसार सबै विद्यालयमा निरीक्षण भएको देखिदैन ।

तपाईंको विद्यालयमा गत साल विद्यालय निरीक्षक र स्रोतव्यक्ति आएका थिए भने निम्नलिखित कार्यहरू कति पटक भएका थिए भन्ने वन्द प्रश्नावलीको निम्नानुसारका उत्तर प्राप्त भएको थियो:

तालिका नं. ५

प्रधानाध्यापकको र शिक्षकको नजरमा स्रोतव्यक्ति र वि.नि.बाट भएको निरीक्षण कार्य

क्र.सं.	निरीक्षण कार्य	कुल पटक		औषत	
		वि.नि.	स्रो.व्य.	वि.नि.	स्रो.व्य.
१	विद्यालयको भौतिक तथा प्रशासनिक जाँच	८	३४	१.३३	५.६६
२	कक्षा अवलोकन गर्ने र शिक्षकलाई पृष्ठपोषण दिने काम	४	११	०.६६	१.८३
३	नमुना पाठ प्रदर्शन	२	७	०.३३	१.१६
४	शिक्षकहरूसँग शैक्षिक सुधारका लागि अन्तरक्रिया	४	८	०.६६	१.३३
५	वि. व्य. स. पदाधिकारीसँग छलफल	२	९	०.३३	१.५
६	विद्यार्थीहरूसँग अन्तर्क्रिया	०	०	०	०

स्रोत : सर्वे, २०७१

उपर्युक्त तालिकालाई विश्लेषण गर्दा गत साल विद्यालयको भौतिक तथा प्रशासनिक जाँच गर्ने कार्यमा विद्यालय निरीक्षकबाट १.३३ र स्रोतव्यक्तिबाट औषत प्रति विद्यालय ५.६६ पटक गर्ने गरेका, कक्षा अवलोकन गर्ने र शिक्षकलाई पृष्ठपोषण दिने काम विद्यालय निरीक्षकको औषत प्रति शिक्षक ०.६६ पटक रहेको देखिन्छ भने स्रोतव्यक्तिको १.८३ पटक रहेको देखिन्छ। नमुना पाठ प्रदर्शन वि.नि.को ०.३३ पटक स्रोतव्यक्तिको १.८३ पटक रहेको छ। शिक्षकहरूसँग शैक्षिक सुधारका लागि अन्तरक्रिया विद्यालय निरीक्षकको औषत प्रति शिक्षक ०.६६ पटक रहेको देखिन्छ भने स्रोतव्यक्तिको ०१.३३ पटक रहेको उपर्युक्त तालिकाले देखाउँछ। यसबाट वि.नि. र स्रोतव्यक्तिबाट भएको निरीक्षण कार्य बढी विद्यालयको भौतिक तथा प्रशासनिक जाँचमा केन्द्रित भएको देखाएको देखिन्छ।

निम्नलिखित कार्यहरूमध्ये वि.नि. र स्रोतव्यक्तिहरूले सबैभन्दा बढी कुन कार्यमा सहयोग पुर्याए राम्रो हुन्थ्यो ? भन्ने प्रश्नको जवाफमा वहाँबाट निम्नानुसारको उत्तर प्राप्त भएको थियो

तालिका नं ६

स्रोतव्यक्ति तथा वि.नि. बाट सहयोगको अपेक्षा

क्र.स.	सहयोगका क्षेत्रहरू	भन्नेको सङ्ख्या
१	शिक्षक कोटा र भौतिक सुविधा प्राप्तिमा	०
२	शिक्षकहरूलाई नियमित र सजग गराउन	१
३	शिक्षकहरूलाई शैक्षिक कार्यमा सहयोग पुर्याउनमा	८
४	शि. का. र विद्यालयबीच सम्बन्ध स्थापना र सुचना आदान प्रदान गर्न	२
५	माथिका सबै	१

स्रोत : सर्वे, २०७१

विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिहरूबाट शिक्षकहरूलाई शैक्षिक कार्यमा सहयोग पुर्याउनु पर्ने प्रधानाध्यापक तथा शिक्षकहरूको धारणा रहेको माथिको तालिकाबाट प्रष्ट हुन्छ।

सुपरिवेक्षणबाट तपाईंलाई शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सहयोग भएको ठान्नु हुन्छ भने के कुरामा सहयोग भएको ठान्नु हुन्छ ? भन्ने खुल्ला प्रश्नको जवाफ निम्नानुसार प्राप्त भएको थियो:

शैक्षिक उपलब्धि हासिल गर्न सिकाएको , पुर्व तयारी साथ कक्षामा जान उत्प्रेरित गरेको, शैक्षणिक कार्यमा सहयोग पुऱ्याएको, पठन पाठनमा सुधार, शिक्षण सिपमा परिवर्तन, सिकाई क्रियाकलापमा सुधार, पृष्ठपोषणको व्यवस्था, अध्यापनमा अन्तरक्रिया, शिक्षक विद्यार्थी नियमिततामा सुधार र शिक्षक अध्यापन कार्यमा सकृय हुने ।

विद्यालय निरीक्षण गर्ने दायित्व क कसको हो ? भन्ने प्रश्नको जवाफमा जि.शि.अ., वि.नि., श्रोत व्यक्ति, प्र.अ. र वि.व्य.स. समेतको सामुहिक दायित्व हो भन्ने उत्तर प्राप्त भएको थियो ।

यसरी एडम्स र डिकेको निरीक्षणको प्रजातान्त्रिक सिद्धान्तले पनि उद्देश्य प्राप्तमा सामुहिक प्रयास रहनु पर्दछ र सामुहिक दायित्व रहनु पर्दछ भनि उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक अभिभावक संघका अध्यक्षको प्रतिक्रिया

५ जना विद्यालय व्यवस्थापन समिति अध्यक्ष तथा ३ जना शिक्षक अभिभावक सङ्घ अध्यक्षहरूको धारणा लिनका लागि अनुसूची-४ मा राखिए बमोजिमको प्रश्नावली प्रयोग गरिएको थियो जसबाट प्राप्त विचार निम्नानुसार थियो :

तपाईंको विद्यालयमा आएका विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिहरूसँग तपाईंको कति पटक भेट भई छलफल भयो ? भन्ने प्रश्नको निम्नानुसारको उत्तर प्राप्त भएको थियो:

तालिका नं ७

विद्यालय निरीक्षकसँग वि.व्य.समिति अध्यक्ष तथा शिक्षक अभिभावक सङ्घ अध्यक्षको भेट

क्र.स.	अध्यक्षहरूको सङ्ख्या	भेट भएको पटक
१	५ जना	० पटक

२	२ जना	२	पटक
३	१ जना	३	पटक

स्रोत : सर्वे, २०७१

उपर्युक्त तथ्यलाई केलाउँदा विद्यालय निरीक्षकहरूसँग विद्यालय व्यवस्थापन समिति अध्यक्ष तथा शिक्षक अभिभावक सङ्घ अध्यक्षको न्यून भेटघाटको अवस्थालाई दर्शाउँछ । ८ जना मध्ये ५ जना विद्यालय व्यवस्थापन समिति अध्यक्ष तथा शिक्षक अभिभावक सङ्घ अध्यक्षको गत शैक्षिक सत्रमा भेटै भएको देखिँदैन । औषत भेटघाट ०.७७ पटक भएको देखिन्छ ।

तालिका नं ८

स्रोतव्यक्तिसँग वि.व्य.समिति अध्यक्ष तथा शिक्षक अभिभावक सङ्घ अध्यक्षको भेट

क्र.स.	अध्यक्षहरूको सङ्ख्या	भेट भएको पटक
१	२	० पटक
२	३	२ पटक
३	२	३ पटक
४	१	४ पटक

स्रोत : सर्वे, २०७१

उपर्युक्त तथ्यलाई केलाउँदा स्रोतव्यक्तिहरू सँग विद्यालय व्यवस्थापन समिति अध्यक्ष तथा शिक्षक अभिभावक सङ्घ अध्यक्षको भेटघाटको अवस्थालाई दर्शाउँछ । ८ जना मध्ये २ जना विद्यालय व्यवस्थापन समिति अध्यक्ष तथा शिक्षक अभिभावक सङ्घ अध्यक्षको गत शैक्षिक सत्रमा स्रोतव्यक्तिसँग भेटै भएको छैन । औषत भेटघाट २ पटक भएको देखिन्छ । यो निश्चय पनि राम्रो पक्ष होइन । आगामी दिनमा विद्यालय शिक्षाको गुणस्तर उकास्नको लागि विद्यालयको नियमित सुपरिवेक्षणको आवश्यकता छ । एडम्स र डिकेको प्रजातान्त्रिक सिद्धान्तले नियमित भेटघाट, अन्तरक्रिया र छलफललाई जोड दिएको छ तर यहाँ सिद्धान्तले भने भै समूहका सदस्यहरूको भेटघाट न्यून रहेको देखिन्छ ।

विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिहरूबाट तपाईंको विद्यालयमा निम्नलिखित मध्ये कस्तो कार्य होस भन्ने चाहानुहुन्छ ? भन्ने वन्द प्रश्नको जवाफमा उहाँहरूबाट निम्नानुसार जवाफ प्राप्त भएको थियो:

तालिका नं ९

वि.व्य.स. अध्यक्ष तथा शिक्षक अभिभावक सङ्घ अध्यक्षहरूको वि.नि. तथा स्रोतव्यक्तिबाट अपेक्षा

क्र.स.	भनाइ	भन्नेको सङ्ख्या
१	शिक्षकको नियमितताको जाँच होस्	२
२	भौतिक सुविधा र शिक्षक कोटासम्बन्धी सहयोग होस	१
३	शिक्षकलाई शैक्षिक सहयोग होस्	३
४	जिल्ला शिक्षा कार्यालयको सूचनाको जानकारी होस्	१
५	माथिका सबै	१

स्रोत : सर्वे, २०७१

उपर्युक्त तालिकालाई विश्लेषण गर्दा विद्यालय व्यवस्थापन समिति अध्यक्ष तथा शिक्षक अभिभावक सङ्घ अध्यक्षहरूको धारणामा ८ जनामध्ये २ जनाको शिक्षकको नियमितताको जाँच होस्, १ जनाको भौतिक सुविधा र शिक्षक कोटासम्बन्धी सहयोग होस्, ३ जनाको शिक्षकलाई शैक्षिक सहयोग होस् र १ जनाको जिल्ला शिक्षा कार्यालयको सूचनाको जानकारी होस, १ जनाले माथिका सबै कार्यको वि.नि. र स्रोतव्यक्तिको होस भन्ने रहेको देखिन्छ ।

विद्यार्थीहरूको प्रतिक्रिया

विद्यार्थीहरूको धारणा लिनका लागि अनुसूची-५ मा राखिए बमोजिमको प्रश्नावली प्रयोग गरिएको थियो जसबाट प्राप्त विचार निम्नानुसार थियो :

तिम्नो विद्यालयमा विद्यालयमा विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्ति आएको देखेका छौ ? भन्ने वन्द प्रश्नको जवाफ निम्नानुसार जवाफ प्राप्त भएको थियो :

तालिका नं १०

विद्यार्थीको आँखामा वि.नि. तथा स्रोतव्यक्तिबाट भएको विद्यालय निरीक्षण

क्र.स.	विवरण	सङ्ख्या
१	स्रोतव्यक्ति मात्र आएको देखेका छौ	१०
२	विद्यालय निरीक्षकमात्र आएको देखेका छौ	०
३	दुवै आउदैनन्	०
४	थाहा छैन	०

स्रोत : सर्वे, २०७१

विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिहरू विद्यालयमा जाँदा विद्यार्थीहरूसँग कतिको भेटघाट अनि छलफल गर्छन् भन्ने कुराको माथिको तालिका नं. १० ले पुष्टि गरेको छ । विद्यालयमा पठन पाठन कसरी चलीरहेको छ भन्ने कुराको साँचो प्रमाणकारूपमा रहेका विद्यार्थीहरूमध्ये कसैलाई विद्यालयमा विद्यालय निरीक्षक आएको नआएको थाहा छैन । यस तथ्यले विद्यार्थीलाई विद्यालय सुपरिवेक्षणको केन्द्रविन्दु बनाउनु पर्नेमा त्यसो हुन नसकेको देखिन्छ ।

विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिहरू विद्यालयमा आउँदा निम्नलिखित मध्ये कस्तो प्रभाव रहन्छ ? भन्ने प्रश्नको जवाफ निम्नानुसार प्राप्त भएको थियो :

तालिका नं ११

वि.नि. तथा स्रोतव्यक्तिबाट विद्यार्थीको अपेक्षा

क्र.स.	भनाइ	भन्नेको सङ्ख्या
१	शिक्षकले नियमित पठनपाठन गर्ने	५
२	शैक्षिक छलफल सञ्चालन हुने	३
३	शिक्षकलाई अल्मल्याई दिने	०

४	कुनै फरक नदेखिने	२
---	------------------	---

स्रोत : सर्वे, २०७१

माथिको तालिकामा विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिहरू विद्यालयमा आउँदा ५ जनाको मतमा शिक्षकले नियमित पठनपाठन गर्ने, ३ जनाको मतमा शैक्षिक छलफल सञ्चालन हुने र २ जनाको मतमा कुनै फरक नदेखिएको भन्ने रहेको छ ।

विद्यालय निरीक्षक र स्रोतव्यक्तिहरूबाट कस्तो सुपरिवेक्षण होस भन्ने चाहन्छौं भन्ने वन्द प्रश्नको जवाफमा उनीहरूको जवाफ यसप्रकार रहेको छ :

तालिका नं १२

विद्यार्थीको निरीक्षकबाट हुनुपर्ने निरीक्षण सम्बन्धी अभिमत

क्र.सं.	भनाई	संख्या
१	विद्यार्थीको कक्षा कोठा,फर्निचर,कम्पाउन्ड, सरसर्ती हेर्ने	२
२	शिक्षणको अवलोकन गर्ने	४
३	नमुना पाठ प्रदर्शन गर्ने	२
४	शिक्षक र विद्यार्थी सँग अन्तरक्रिया गर्ने	२

स्रोत : सर्वे, २०७१

तालिका नं १२ हेर्दा निरीक्षकबाट विद्यालय निरीक्षण हुँदा शिक्षणको अवलोकन हुनुपर्ने २ जनाले र शिक्षक विद्यार्थी अन्तरक्रिया हुनुपर्ने भनी २ जना बाट उत्तर प्राप्त भयो । यसबाट शिक्षणको अवलोकन र शिक्षक विद्यार्थी अन्तरक्रियामा निरीक्षकबाट जोड हुनु पर्ने अभिमत विद्यार्थीको रहेको देखिन्छ ।

४.१.३. प्र.अ.को भूमिका सम्बन्धी विश्लेषण

प्र.अ.बाट हुने गरेको विद्यालय निरीक्षणको कार्यको सम्बन्धमा विभिन्न पदाधिकारीहरुबाट व्यक्त गरिएका प्रतिक्रियाहरु निम्नवमोजिम छन्:

जि.शि.अ.को प्रतिक्रिया

प्र.अ.बाट नियमानुसार विद्यालय निरीक्षण हुने गरेको छ ? यसमा सुधार गर्नु पर्ने पक्ष के छ ? भन्ने प्रश्नमा जि.शि.अ.को प्रतिक्रिया यस प्रकार छ:

प्र.अ.बाट शैक्षिक, प्रशासनिक, आर्थिक र व्यवस्थापकीय निरीक्षण हुने गरेको छ । कक्षा अवलोकन गरी त्यहाँ देखिएका समस्याहरुको समाधान गर्न प्र.अ.ले ध्यान केन्द्रित गर्नु पर्दछ । प्र.अ.लाई अध्यापनको कार्यमा लाग्नु पर्ने भएकाले निरीक्षणको कार्य गर्ने समय कम भएको छ । प्र.अ.लाई अध्यापनको बोझ कम गर्नसके प्रभावकारी हुने सम्भावना देखिन्छ । ।

वि.नि.को प्रतिक्रिया

प्र.अ.बाट नियमानुसार विद्यालय निरीक्षण हुने गरेको छ ? यसमा सुधार गर्नु पर्ने पक्ष के छ? भन्ने प्रश्नमा वि.नि.को प्रतिक्रिया यस प्रकार रहेको छ :

प्राथमिक तहका प्र.अ.हरुमा दक्षताको कमी, ऐन नियमको अध्ययनको कमी र निरीक्षण साहित्यको जानकारी नभएको कारणले प्रभावकारी निरीक्षण हुन सकेको छैन । तापनि विद्यालयको सामान्य रेखदेख र हेरचाह प्र.अ.बाट हुने गरेको छ । प्र.अ.लाई निरीक्षण गर्नको लागि सक्षम बनाइनु पर्दछ र प्र.अ.लाई अध्यापनको बोझ कम गरिनु पर्दछ ।

स्रोतव्यक्तिको प्रतिक्रिया

प्र.अ.बाट नियमानुसार विद्यालय निरीक्षण हुने गरेको छ ? यसमा सुधार गर्नु पर्ने पक्ष के छ ? भन्ने प्रश्नमा स्रोतव्यक्तिहरुको प्रतिक्रिया यस प्रकार रहेको छ:

प्र.अ.बाट विद्यालयको साधारण प्रशासनिक निरीक्षणको कार्य निरन्तर भई रहेको हुन्छ । तर मुख्य कुरा कक्षा अवलोकनको कार्य हो जुन प्र.अ.बाट हुन सकिरहेको छैन । शैक्षिक निरीक्षण गर्ने कार्यमा प्र.अ.लाई प्रोत्साहित गर्नु पर्दछ । त्यसको लागि आवश्यक मात्रामा शिक्षकको व्यवस्था गरिनु पर्दछ । प्र.अ.को दक्षता अभिवृद्धि गर्न प्र.अ.व्यवस्थापन तालिममा जोड दिनु पर्दछ ।

प्र.अ.हरुको प्रतिक्रिया

तपाईंबाट नियमानुसार विद्यालय निरीक्षण हुने गरेको छ ? भन्ने खुल्ला प्रश्नमा प्र.अ.हरुको प्रतिक्रिया यस प्रकार रहेको छ:

विद्यालयमा शैक्षिक वातावरण, अनुसासन र गुणस्तर राम्रो बनाउन लागि रहेको, विद्यालयमा पढाईमा सुधार गर्न महिनामा १ पटक शिक्षक बैठक बस्ने गरेको, सकेसम्म कक्षाको पढाई लाई निरन्तरता दिने कार्य गरेको, विद्यालयको सुधार गर्न विद्यालय व्यवस्थापन समितिको बैठक बस्ने गरेको भनि सबैले प्रतिक्रिया दिएका थिए ।

प्र.अ.को निरीक्षण कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन के गर्नु पर्ला ? भन्ने प्रश्नको जवाफमा विद्यालय निरीक्षणका साथै अन्य प्रशासकीय कार्यका लागि प्र.अ.को योग्यता र दक्षता बढाउने कार्यक्रम आउन नसकेको र प्र.अ.लाई अधिकार सम्पन्न बनाउनु पर्ने धारणा प्र.अ.बाट प्राप्त भएको थियो ।

शिक्षकहरुको प्रतिक्रिया

प्र.अ.बाट नियमानुसार विद्यालय निरीक्षण हुने गरेको छ ? यसमा सुधार गर्नु पर्ने पक्ष के छ? भन्ने प्रश्नमा शिक्षकहरुको प्रतिक्रिया यस प्रकार रहेको छ:

विद्यालयमा सबैभन्दा बढी निरीक्षण प्र.अ.बाट हुनेगरेको तर प्र.अ.लाई कार्यालयको अन्य काममा र अध्यापनको काममा लाग्नु परेकाले शैक्षिक कृयाकलापलाई प्रभावकारी बनाउन र

अन्य शिक्षकको कक्षा अवलोकन आवश्यक मात्रामा हुने गरेको छैन । प्राथमिक विद्यालयका प्र.अ.को क्षमता र योग्यता वढाउन जरुरी देखिन्छ ।

वि.व्य.स.र शि.अ.संघका अध्यक्षहरुको प्रतिक्रिया

प्र.अ.बाट नियमानुसार विद्यालय निरीक्षण हुने गरेको छ ? यसमा सुधार गर्नु पर्ने पक्ष के छ? भन्ने प्रश्नमा शिक्षकहरुको प्रतिक्रिया यस प्रकार रहेको छ:

प्र.अ.बाट नियमितरूपमा विद्यालयको सामान्य निरीक्षण भईरहेको हुन्छ । कक्षा कोठाको शिक्षणको अवलोकनमा प्र.अ. केन्द्रित हुन सकेको छैन । मा.वि.तह सम्म भएको प्रा.वि.मा छुट्टै प्रा.वि. प्रमुखको व्यवस्था गरिनु पर्दछ । प्र.अ.लाई पढाउने घण्टी एक दमै कम हुनु पर्दछ । प्र.अ.र प्रा.वि.प्रमुखको क्षमता र दक्षता वढाउने कार्यक्रम ल्याउनु पर्दछ ।

विद्यार्थीहरुको प्रतिक्रिया

प्र.अ.बाट विद्यालय निरीक्षण हुने गरेको छ ? यसमा सुधार गर्नु पर्ने पक्ष के छ ? भन्ने प्रश्नमा विद्यार्थीहरुको प्रतिक्रिया यस प्रकार रहेको छ :

प्र.अ.ले नियमितरूपमा विद्यालयको चारै तिर अवलोकन गर्ने गर्नु भएको छ । कक्षा कोठाहरुको सरसफाई भयो कि भएन भनेर हेर्ने गर्नु भएको छ । कहिलेकाहीं अर्को सरले पढाएको कुरा सोध्ने गर्नु भएको छ । अर्को सरले पढाएको वेलामा कक्षामा आउनु भएको छैन । प्र.अ.को निरीक्षणको भूमिका महत्वपूर्ण छ र प्र.अ.लाई योग्य, सक्षम, उत्तरदायी, अधिकारसम्पन्न बनाउनु पर्ने उपरोक्त कुरामा सबैको राय प्राप्त हुन आएको छ । यी कुराहरु निरीक्षणको प्रजातान्त्रिक सिद्धान्तमा आधारित रहेको देखिन्छ ।

४.१.४ विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक अभिभावक संघको भूमिकाको विश्लेषण

विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक अभिभावक संघबाट भएको विद्यालय निरीक्षणको कार्यको सम्बन्धमा विभिन्न पदाधिकारीहरूको निम्नानुसारको प्रतिक्रिया थियो:

जि.शि.अ.को प्रतिक्रिया

विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक अभिभावक संघबाट भएको विद्यालय निरीक्षणको कार्य हुने गरेको छ ? यसमा सुधार गर्नु पर्ने पक्ष के छ ? भन्ने प्रश्नमा जि.शि.अ.को प्रतिक्रिया यस प्रकार रहेको छ :

यी समितिहरूबाट शैक्षिक, प्रशासनिक, आर्थिक तथा व्यवस्थापकीय निरीक्षणहरू हुने गरेको छ । अझै पनि कतिपय पदाधिकारीहरूलाई शिक्षा ऐन र नियममा भएको व्यवस्थाबारे जानकारी दिन सकिएको छैन । यी निकायहरू लाई विद्यालय प्रतिको चासो बढीमात्रामा हुने गर्दछ किनकी उनीहरूका बालबालिका त्यही विद्यालयमा अध्ययन गरिरहेका हुन्छन् । प्रभावकारी निरीक्षणको लागि यी स्थानीय समितिहरूलाई दक्षता र क्षमता दिन तालिमको व्यवस्था गरिनु पर्दछ । विकेन्द्रीकरणको यो युगमा स्थानीय निकाय र संस्था समितिहरूलाई सक्रिय बनाउन सकेमा विद्यालय निरीक्षण प्रभावकारी हुने देखिन्छ । निरीक्षण गर्ने कार्य सामुहिक हो र सम्बन्धित सबै निरीक्षणमा सक्रिय रहनु पर्दछ भन्ने उपरोक्त धारणा निरीक्षणको प्रजातान्त्रिक सिद्धान्तमा आधारित रहेको छ ।

वि.नि.को प्रतिक्रिया

विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक अभिभावक संघबाट भएको विद्यालय निरीक्षणको कार्य हुने गरेको छ ? यसमा सुधार गर्नु पर्ने पक्ष के छ ? भन्ने प्रश्नमा वि.नि.को प्रतिक्रिया यस प्रकार रहेको छ:

विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक अभिभावक संघबाट भएको विद्यालय निरीक्षणको कार्य प्रशासनिक प्रकृतिको रहेको छ । उनीहरूलाई ऐन र नियममा भएको व्यवस्था वारे जानकारी कम छ । निरीक्षण साहित्य वारे जानकारीको कमी छ । विद्यालयमा नियमित पढाई भए नभएको सम्बन्धमा चासो त राख्दछन् तर कक्षा अवलोकन वारे जानकारी छैन । यस कारण उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धिको कार्यक्रम प्रभावकारी रूपमा ल्याईनु पर्दछ ।

स्रोतव्यक्तिको प्रतिक्रिया

विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक अभिभावक संघबाट विद्यालय निरीक्षणको कार्य हुने गरेको छ ? यसमा सुधार गर्नु पर्ने पक्ष के छ ? भन्ने प्रश्नमा स्रोतव्यक्तिको प्रतिक्रिया यस प्रकार रहेको छ :

वास्तवमा यी समितिहरू लाई निरीक्षणको कार्यमा जिम्मेवार बनाउन सके शिक्षण सिकाईमा धेरै सुधार आउँथ्यो होला । चासो बढेको छ, तर क्षमता छैन । विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक अभिभावक संघबाट भएको विद्यालय निरीक्षणको कार्य प्रशासनिक प्रकृतिको रहेको छ । उनीहरूलाई ऐन र नियममा भएको व्यवस्था वारे जानकारी कम छ । निरीक्षण साहित्य वारे जानकारीको कमी छ । विद्यालयमा नियमित पढाई भए नभएको सम्बन्धमा चासो त राख्दछन् तर कक्षा अवलोकन वारे जानकारी छैन । यस कारण उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धिको कार्यक्रम प्रभावकारीरूपमा ल्याईनु पर्दछ ।

प्र.अ हरुको प्रतिक्रिया

विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक अभिभावक संघबाट विद्यालय निरीक्षणको कार्य हुने गरेको छ ? यसमा सुधार गर्नु पर्ने पक्ष के छ ? भन्ने प्रश्नमा प्र.अ.हरूको प्रतिक्रिया यस प्रकार रहेको छ :

अझै पनि यी समितिहरूबाट विद्यालयमा नियमित निरीक्षण हुन सकेको छैन । कहिले काँही बैठकको वेलामा मात्र विद्यालय आउने प्रचलन बढीमात्रामा पाईन्छ । बैठकमा कोरम

पुर्याउन समेत धौ धौ पर्ने गरेको छ । कहिले काहीं यिनीहरूबाट राजनीतिक प्रभाव समेत पार्न खोजिएको छ । यी समितिहरूमा शैक्षिक र व्यवस्थापकीय क्षमता र सिपको कमी भएकोले यिनीहरूको क्षमता वढाउने प्याकेजहरू आउनु पर्दछ ।

शिक्षकहरूको प्रतिक्रिया

तपाईंको कक्षा अवलोकन तलका मध्ये कसबाट हुने गरेको छ ? भन्ने प्रश्नको निम्नानुसारको उत्तर प्राप्त भएको थियो:

तालिका नं १३

शिक्षकहरूको आँखामा प्र.अ.,वि.व्य.स., शि.अ.स र अन्य व्यक्तिहरूबाट भएको निरीक्षण

क्र.सं.	विवरण	सङ्ख्या
१	प्रधानाध्यापकबाट	५
२	विद्यालय व्यवस्थापन समिति अध्यक्षबाट	१
३	शिक्षक अभिभावक संघका अध्यक्षबाट	१
४	अन्यबाट	०
५	कसैबाट पनि हुने नगरेको	१

स्रोत : सर्वे, २०७१

माथिको तालिकामा शिक्षकहरूको कक्षा अवलोकन गरी पृष्ठपोषण दिने काम सबैभन्दा बढी प्रधानाध्यापकले गर्ने गरेको देखिन्छ यसलाई सकारात्मक नै मान्नु पर्ने हुन्छ ।

प्रधानाध्यापकको कार्यबोभलाई सन्तुलन गर्न भने जरूरी छ । विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक अभिभावक संघका अध्यक्षबाट न्यूनरूपमा मात्र कक्षा अवलोकन भएको देखिन्छ । विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक अभिभावक संघका अध्यक्षहरूको प्रतिक्रिया

तपाईं विद्यालयमा आउने गर्नुहुन्छ ? भन्ने अनुसूचि ४ वमोजिमको वन्द प्रश्नको जवाफमा निम्नानुसारको उत्तर प्राप्त भएको थियो :

तालिका नं १४

विद्यालय व्यवस्थापन समिति अध्यक्ष तथा शिक्षक अभिभावक सङ्घ अध्यक्षहरूबाट
विद्यालय निरीक्षण

क्र.सं.	विवरण	सङ्ख्या
१	नियमित आउँछु	३
२	कहिलेकाँही आउँछु	४
३	बैठकमा मात्र आउँछु	०
४	प्रधानाध्यापकले बोलाएको बेला आउँछु	१

स्रोत : सर्वे, २०७१

विद्यालयको नियमित निरीक्षण तथा अनुगमनको जिम्मेवारी पाएको विद्यालय व्यवस्थापन समिति तथा शिक्षक अभिभावक सङ्घको नियमितता र बारम्बारतालाई माथिको तालिकाले प्रष्ट्याउँछ । नियमित आउने ३ जना मात्र देखिएका छन् ।

तपाईंले शिक्षकले कक्षामा पढाएको हेर्ने गर्नु भएको छ ? भन्ने प्रश्नको जवाफमा निम्नानुसारको उत्तर प्राप्त भएको थियो ।

तालिका नं १५

वि.व्य.स.अध्यक्ष तथा शि.अ.सङ्घ अध्यक्षहरूबाट हुने कक्षा अवलोकन अवस्था

क्र.स.	विवरण	सङ्ख्या
१	बाहिरबाट हेर्छु	५
२	कक्षा कोठामै बसेर हेर्छु	२
३	हेरेर सुभाब पनि दिन्छु	१
४	हेर्ने गरेको छैन	०

स्रोत : सर्वे, २०७१

माथिको तालिकाले विद्यालय व्यवस्थापन समिति अध्यक्ष तथा शिक्षक अभिभावक सङ्घका अध्यक्षले गर्ने कक्षा अवलोकनको तस्वीरलाई देखाएको छ । ८ मध्ये ५ जनाले भ्यालबाट हेरेर मात्र जाने देखाएको छ । यसबाट के देखिन्छ भने विद्यालय व्यवस्थापन समिति अध्यक्ष तथा शिक्षक अभिभावक सङ्घका पदाधिकारीहरूको सुपरिवेक्षण सम्बन्धी क्षमता अभिवृद्धि गर्नु जरूरी छ । कक्षा अवलोकन कक्षा भित्रबाट कम भएको छ र सुझाव दिने कार्य पनि १ जनाले मात्र गरेको देखिन्छ, यसबाट वि.व्य.स.र शि.अ.सं बाट कक्षा अवलोकन जस्तो महत्वपूर्ण पक्षमा खासै ध्यान नगएको देखिन्छ ।

तपाईं यस समितिको अध्यक्ष भएपछि के के कुरामा सुधार भएको छ ? भन्ने वन्द प्रश्नको जवाफमा निम्नानुसारको उत्तर प्राप्त भएको थियो :

तालिका नं १६

विद्यालय व्यवस्थापन समिति अध्यक्ष तथा शिक्षक अभिभावक सङ्घ अध्यक्षहरूको भूमिका

क्र.स.	विवरण	सङ्ख्या
१	भौतिक सुविधामा विस्तार भएको	४
२	विद्यार्थी भर्ना तथा नियमिततामा वृद्धि भएको	२
३	शिक्षक नियमिततामा वृद्धि भएको	१
४	सिकाइउपलब्धिमा वृद्धि भएको	१

स्रोत : सर्वे, २०७१

उपर्युक्त तथ्यलाई केलाउँदा विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक अभिभावक सङ्घका ८ जना अध्यक्ष मध्ये ४ जना आफू अध्यक्ष भए पछि भौतिक सुविधामा विस्तारमा लागेको, २ जना विद्यार्थी भर्ना तथा नियमिततामा वृद्धिमा, १ जना शिक्षक नियमिततामा गराउनमा र १ जना सिकाइउपलब्धिमा वृद्धि गराउन लागि परेको देखिन्छ । यसबाट यो निष्कर्षमा पुगिन्छकी अभै पनि विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक अभिभावक सङ्घको प्राथमिकता भौतिक सुविधा विस्तारमा नै रहेको छ ।

विद्यार्थीहरूको प्रतिक्रिया

विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक अभिभावक संघबाट विद्यालय निरीक्षणको कार्य हुने गरेको छ ? भन्ने प्रश्नमा विद्यार्थीहरूको प्रतिक्रिया यस प्रकार रहेको छ :

तालिका नं.१७

वि. व्य. स. र शि. अ. संघबाट भएको विद्यालय निरीक्षणका सम्बन्धमा विद्यार्थीको प्रतिक्रिया

क्र.सं	निरीक्षण कार्य	संख्या
१	भएको छैन	६
२	कहिलेकाही भएको छ	४
३	नियमित हुने गरेको छ ।	०

स्रोत : सर्वे, २०७१

माथिको तालिकाको विश्लेषण गर्दा विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक अभिभावक संघबाट विद्यालय निरीक्षण भएको छैन भनि ६ ले, कहिलेकाही भएको छ भनि ४ ले आफ्नो प्रतिक्रिया दिएका छन् । यसबाट प्रभावकारी रूपमा विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक अभिभावक संघबाट विद्यालय निरीक्षण भएको छैन भन्ने देखिन्छ । माथिका सबै व्यक्तिहरूको प्रतिक्रियाबाट बुझिन्छ कि निरीक्षणका लागि वि.व्य.स. र शि.अ.सं.को समेत सक्रियता र सहयोग चाहिन्छ । एडम्स र डिकेको आधुनिक निरीक्षणको प्रजातान्त्रिक सिद्धान्तले पनि उद्देश्य प्राप्तीकोलागि सामुहिक सक्रियता र समन्वयको कुरा उठाएको छ ।

४.२ विद्यालय सुपरिवेक्षणमा देखा परेका समस्याहरु पत्ता लगाउने सँग सम्बन्धित

४.२.१ जिल्ला शिक्षा अधिकारीको प्रतिक्रिया

विद्यालय सुपरिवेक्षणमा देखा परेका प्रमुख समस्याहरु के के छन् भन्ने प्रश्नमा निम्नानुसारको प्रतिक्रिया प्राप्त भएको थियो:

क. ठिक मान्छे ठिक ठाउँमा नराखिएको, आर्थिक, भौतिक, सबै किसिमले व्यवस्थित स्रोतकेन्द्रको अभाव, राजनीतिक दलहरुले आफ्नो मान्छे भनेर सुरक्षा दिने गरेकाले शैक्षिक क्षेत्रलाई व्यावसायिक बनाउन नसकिएको ।

४.२.२ विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिको प्रतिक्रिया

विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिहरुको धारणा लिनका लागि अनुसूची-२ मा राखिए बमोजिमको प्रश्नावली प्रयोग गरिएको थियो जसबाट प्राप्त विचार निम्नानुसार छ :

प्राथमिकतहको विद्यालय सुपरिवेक्षणमा देखिएका प्रमुख समस्याहरु के के हुन ? भन्ने खुल्ला प्रश्नको जवाफमा विभिन्न स्रोतव्यक्तिबाट निम्नानुसारको उत्तर प्राप्त भएको थियो:

१. सुपरिवेक्षण गर्नको लागि पर्याप्त सुविधाको कमी,
२. शिक्षकहरु सुपरिवेक्षण भएको मन पराउँदैनन्,
३. भौगोलिक विकटता, अख्तियारको कमी,
४. विद्यालय संख्या वृद्धि,
५. दण्ड र पुरस्कारको व्यवस्था कडाईका साथ लागू नहुनु,
६. शिक्षकहरुले आफुलाई परेको प्राज्ञिक समस्या खुलस्तसंग नराख्नु,
७. शिक्षकहरुले आफ्नो कक्षा क्रियाकलाप देखाउन हिचकिचाउनु,
८. विद्यालय सुपरिवेक्षणमा संलग्न व्यक्तिहरुलाई प्रोत्साहित हुने किसिमको कार्यक्रमहरु नहुनु,
९. सुपरिवेक्षण सम्बन्धी अवधारणाका वारेमा सरोकारवाला निकायहरु अनभिज्ञ हुनु,

१०. विद्यालयको मागहरु पूरा गर्न नसक्दा निरीक्षकको महत्व कम हुनु,
 ११. विद्यालयको कमजोर भौतिक अवस्था, विद्यार्थीको नियमित उपस्थितिमा कमी,
 १२. स्रोतव्यक्तिको नियुक्ति प्रक्रियामा त्रुटी ।

४.२.३ प्र.अ. तथा शिक्षकको प्रतिक्रिया

विद्यालय सुपरिवेक्षणको सम्वन्धमा देखिएका समस्याहरु के के छन् ? भनि सोधिएको खुल्ला प्रश्नको जवाफमा प्र.अ. तथा शिक्षकबाट निम्नानुसारको उत्तर प्राप्त भएको थियो :

१. विद्यालय र स्रोतकेन्द्रमा स्रोत र साधनको अभाव,
२. निरीक्षणमा नियमितताको कमी, अनुगमन र मुल्यांकन नभएको,
३. स्रोतव्यक्ति र वि.नि.हरुसँग जिल्ला सदरमुकाममा मात्र भेट,
४. विद्यार्थीको अनुपातमा शिक्षककोकमी,
५. पाठयोजना अनुसार शिक्षण गर्न कठिनाई,
६. शैक्षिक सामग्रीको अभाव, विद्यार्थीको नियमित उपस्थिति नभएको,
७. विनि र स्रोतव्यक्तिहरुले आफ्नो क्षमता देखाउन नसकेको,
८. शिक्षक अ.संघ र वि.व्य.संका पदाधिकारीहरुलाई नियममा उल्लेख गरिएका काम कर्तव्य र अधिकार वारे जानकारी नहुनु,
९. जि.शि.का., वि.नि. र स्रोतव्यक्तिले सुपरिवेक्षण कार्यमा चासो नदिनु,
१०. नियमित सुपरिवेक्षणको अभाव, शिक्षक र प्र.अ. सँग मित्रवत व्यवहारको कमी,
११. पदिय दायित्व बोकेका व्यक्तिहरु जिम्मेवार नहुनु, कार्यप्रति उदासिन हुनु,
१२. वि.व्य.स.ले प्रशासनिक र भौतिक सुधारमा मात्र जोड दिएको,
१३. शिक्षण सिकाई कार्यमा सहयोग नपुऱ्याएको, सरोकारवालाहरुलाई सक्रिय बनाउन नसकिएको ।

४.२.४ विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष र शिक्षक अभिभावक संघका अध्यक्षको प्रतिक्रिया

विद्यालय सुपरिवेक्षणको सम्बन्धमा देखिएका समस्याहरु के के छन् ? भनि सोधिएको खुल्ला प्रश्नको जवाफमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष र शिक्षक अभिभावक संघका अध्यक्षबाट निम्नानुसारको उत्तर प्राप्त भएको थियो:

१. सामान्यतया निरीक्षण नै हुने गरेको छैन । भै हालेपनि भारा टार्ने खालको छ ।
२. कक्षा कोठामा भएका समस्याहरु निराकरण गर्न सुपरिवेक्षक र शिक्षक बीच अनतरक्रिया नभएको,
३. पदीय दायित्व वोककोका स्थनीय सरोकारवालाहरुलाई आफ्ना अधिकार कर्तव्य वारे जानकारी नहनु ,
४. यदाकदा सुपरिवेक्षकहरुबाट दिईएका सुभावहरु कार्यान्वयनमा नआउनु,
५. शैक्षिक सामग्रीको अभाव भएको,
६. विद्यालय निरीक्षकहरु काम प्रति जिम्मेवार नभएको ।

४.२.५ विद्यार्थीको प्रतिक्रिया

विद्यालय सुपरिवेक्षणको सम्बन्धमा देखिएका समस्याहरु के के छन् ? भनि सोधिएको खुल्ला प्रश्नको जवाफमा विद्यार्थीहरुबाट निम्नानुसारको उत्तर प्राप्त भएको थियो :

१. सुपेरीवेक्षकहरु विद्यालयमा नियमित नआएका ,
२. कक्षा अवलोकन प्राय नभएको, शिक्षक विद्यार्थी ,
३. विद्यार्थी सुपरिवेक्षक बीच अन्तरक्रियाको अभाव,
४. सुपेरीवेक्षण प्रशासनिक र भौतिक पक्षहरुको रेखदेखमा बढी केन्द्रीत भएको,
५. शिक्षण सिकाईमा सुपरिवेक्षण केन्द्रीत नभएको ।

एडम्स र डिकेको आधुनिक निरीक्षणको प्रजातान्त्रिक सिद्धान्तले निरीक्षण कार्यमा सामुहिक सक्रियता चाहिन्छ । जिम्मेवारी र उत्तरदायित्वबाट प्रेरित भएर विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धि अभिवृद्धि गर्न समूहका सबै सदस्यको सक्रिय सहयोग र सहभागिताको अपेक्षा गरेको छ । तर सो कार्य सन्तुलित रूपमा हुन नसकेकोले प्राथमिक विद्यालय सुपरिवेक्षणमा माथिका समस्याहरु विद्यमान रहेको देखिन्छ ।

४.३ प्राथमिक तहको विद्यालय सुपरिवेक्षणमा देखापरेका समस्याहरुको निराकरणका उपायहरु

४.३.१ जिल्ला शिक्षा अधिकारीको प्रतिक्रिया

प्राथमिक तहको विद्यालय सुपरिवेक्षणमा देखिएका समस्याहरुको निराकरणका उपायहरु के के होलान् ? भनि सोधिएको खुल्ला प्रश्नको जवाफमा जि.शि.अ.ज्यूको उत्तर यस प्रकार थियो :

१. राजनीतिक स्थिरता हुनु पर्ने ,
२. शिक्षा क्षेत्र राजनीतिक हस्तक्षेपबाट मुक्त हुनुपर्ने ,
३. शैक्षिक क्षेत्रलाई पूर्णरूपमा व्यावसायिक बनाईनु पर्ने ,
४. शिक्षा क्षेत्रलाई राजनीतिको भोला वोकाई दिने प्रथाको अन्त हुनु पर्ने ,
५. शिक्षा ऐन नियम वास्तविकतामा आधारित भई कार्यान्वयन योग्य हुनु पर्ने ,
६. दण्ड र पुरस्कार पद्धतिको कडाईका साथ कार्यान्वयन हुनु पर्ने र यसमा सबैको सहयोग हुनु पर्ने देखिन्छ ।

४.३.२ विद्यालय निरीक्षक र स्रोतव्यक्तिको प्रतिक्रिया

प्राथमिक तहको विद्यालय सुपरिवेक्षणमा देखिएका समस्याहरूको निराकरणका उपायहरू के के होलान् ? भनि सोधिएको खुल्ला प्रश्नको जवाफमा विद्यालय निरीक्षक र स्रोतव्यक्तिको उत्तर यस प्रकार थियो:

१. सुपरिवेक्षकहरूलाई सुपरिवेक्षण गर्न र स्थानीय परिवेसमा समस्या समाधान गर्न पर्याप्त अधिकार दिईनु पर्ने ,
२. सुपरिवेक्षकको संख्या वृद्धि गरी सुपरिवेक्षण गर्नु पर्ने विद्यालयको संख्या घटाउनु पर्ने,
३. शिक्षकहरूलाई तालिम प्रदान गरिनु पर्छ ।
४. कक्षाकोठामा शैक्षिक सामग्री र अन्य भौतिक व्यवस्थाले पूर्णता पाउनु पर्छ,
५. शिक्षक, वि.व्य.स., शि.अ.संघ, स्रोतव्यक्ति, वि.नि., गा.वि.स.का पदाधिकारी, विद्यार्थीहरू राखेर समय समयमा अन्तरक्रिया हुनु पर्ने,
६. सुपरिवेक्षकको सुविधा वृद्धि गर्नु पर्ने, दण्ड र पुरस्कारको कडाईका साथ लागू हुनु पर्ने,
७. सुपरिवेक्षण सम्बन्धमा सरोकारवालाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने कार्यक्रम ल्याईनु पर्ने,
८. सुपरिवेक्षणको जिम्मा पाएकाहरूका लागि प्रोत्साहित गर्ने किसिमका कार्यक्रम ल्याईनु पर्ने,
९. शिक्षकहरूका प्राज्ञिक समस्या (सिकाई सम्बन्धी) को वारेमा खुलस्त रूपमा राख्ने र शिक्षक एवम् निरीक्षक विच अन्तरक्रिया हुने वातावरण निर्माण हुनु पर्ने ।

४.३.३ प्र.अ.र शिक्षकको प्रतिक्रिया

प्राथमिक तहको विद्यालय सुपरिवेक्षणमा देखिएका समस्याहरूको निराकरणका उपायहरू के के होलान् ? भनि सोधिएको खुल्ला प्रश्नको जवाफमा प्र.अ.र शिक्षकको उत्तर यस प्रकार थियो:

१. प्र.अ.लाई विद्यालय सुपरिवेक्षणको लागि अधिकार सम्पन्न बनाउनु पर्ने,

२. विद्यार्थी अनुपातमा शिक्षकको व्यवस्था हुनुपर्ने,
३. शिक्षकको कार्यवोभ कम गर्न विद्यालय कर्मचारीको व्यवस्था गरिनु पर्ने,
४. शिक्षक र प्र. अं. को कामको उचित मूल्यांकन हुनुपर्ने,
५. निरीक्षक र स्रोतव्यक्तिले नियमित विद्यालय सुपरिवेक्षण गर्नु पर्ने,
६. विद्यार्थी लाई नियमित पृष्ठपोषण दिईनुपर्ने,
७. सरोकारवालाहरु सबै लाई आफ्नो अधिकार र कर्तव्य वारे जानकारी गराईनु पर्ने,
८. सुपरिवेक्षणको कार्यमा संलग्न व्यक्तिहरुलाई उचित सुविधा दिईनु पर्ने,
९. सुपरिवेक्षकको अधिकार विशिष्ट बनाईनु पर्ने,
१०. प्रभावकारी सुपरीवेक्षण हुनुपर्ने, वि.व्य.स., शिक्षक अभिभावक संघ, प्र.अ. एवं अन्य स्थानिय सरोकारवालाहरुलाई सुपरिवेक्षण सम्बन्धि सचेतना तालिम दिईनु पर्ने,
११. निरीक्षकले शिक्षक, विद्यार्थी एवं सम्बन्धीत सबैसँग मित्रवत व्यवहार गरी उचित सहयोग, सल्लाह र सुभाष दिनु पर्ने, सुपरिवेक्षणको जिम्मेवारी पाएका सबैले शिक्षक तथा विद्यार्थीलाई सजग बनाउने र सहयोग पुर्याउने ।

४.३.४ वि.व्य.स.का अध्यक्ष र शिक्षक अभिभावक संघका अध्यक्षको प्रतिक्रिया

प्राथमिक तहको विद्यालय सुपरिवेक्षणमा देखिएका समस्याहरुको निराकरणका उपायहरु के के होलान् ? भनि सोधिएको खुल्ला प्रश्नको जवाफमा वि.व्य.सका अध्यक्ष र शिक्षक अभिभावक संघका अध्यक्षहरुको उत्तर यस प्रकार थियो:

१. अभिभावक चेतनशिल र जागरुक हुनु पर्यो,
२. वि.नि. स्रोतव्यक्ति र शिक्षकले मैले राज्यबाट दायित्व पाएको हुँदा कर्तव्य पालन गर्ने प्रतिवद्धताको आवश्यकता महसुस गर्नु पर्यो,
३. पुरस्कार र दण्डको राज्यले कडाईका साथ व्यवस्था गर्नु पर्यो,
४. शिक्षा कार्यालयवाट सबैले बुझ्ने खालको प्रभावकारी निरीक्षण हुनु पर्यो, सरोकारवालाहरु सबै वसेर समय समयमा अन्तरक्रिया हुनु पर्दछ,
५. सरोकारवालाहरु सबैलाई शिक्षा ऐन र नियममा भएका प्रावधानहरु वारे जानकारी दिने कार्यक्रम आउनु पर्यो, तथा सुपरिवेक्षकलाई उचित सुविधाको व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

४.३.५ विद्यार्थीको प्रतिक्रिया

प्राथमिक तहको विद्यालय सुपरिवेक्षणमा देखिएका समस्याहरूको निराकरणका उपायहरू के के होलान् ? भनि सोधिएको खुल्ला प्रश्नको जवाफमा विद्यार्थीहरूको उत्तर यस प्रकार थियो:

१. विद्यालय निरीक्षक एवं स्रोतव्यक्तिबाट नियमितरूपमा विद्यालय निरीक्षण हुनु पर्ने,
२. शैक्षिक पक्षसँग सम्बन्धित सबैलाई राखी समस्या हरुको हल निकाल्न अन्तरक्रिया गर्नु पर्ने,
३. विद्यार्थी शिक्षक सुमधुर सम्बन्ध स्थापित गरिनु पर्ने,
४. वालमैत्री शिक्षणमा सबैको जोड हुनु पर्ने,
५. सुपरीवेक्षकबाट कक्षा अवलोकन गरी शिक्षणका समस्या समाधान गर्न जोड दिनु पर्ने ।

एडम्स र डिकेको आधुनिक निरीक्षणको प्रजातान्त्रिक सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्न सके प्राथमिक तहको विद्यालय निरीक्षणमा देखा परेका समस्याहरू हल हुन सक्ने देखिन्छ ।

परिच्छेद पाँच : निष्कर्ष र सुभावा

५.१ निष्कर्ष

समग्र अध्ययनबाट अध्ययनकर्ता यो निष्कर्षमा पुगेको छ कि नेपालको वर्तमान प्राथमिक विद्यालय सुपरिवेक्षण यथार्थमा निष्प्रभावी छ । यसले आफ्नो उद्देश्यअनुसार कार्य गर्न सकिरहेको छैन । विद्यालय सुपरिवेक्षणका लागि खासगरी हाल दुई प्रकारका सुपरिवेक्षकहरू: लोकसेवा आयोगको परीक्षा उत्तिर्ण गरी विद्यालय निरीक्षक पदमा भर्ना भएका विद्यालय निरीक्षकहरू र स्रोतकेन्द्र व्यवस्थापन समितिले स्रोतव्यक्तिका लागि सिफारिस गरी जिशिअले नियुक्त गरेका स्रोतव्यक्तिहरू रहेका छन् ।

शिक्षक नभै पहिला नै सोभै स्रोतव्यक्तिमा नियुक्ति पाएका व्यक्तिहरू पनि हाल सम्म स्रोतव्यक्ति कै रूपमा कार्यरत छन् । विद्यालय निरीक्षकको रूपमा नियुक्ति भएका विद्यालय निरीक्षकहरूले पनि ३ ओटा फरक प्रकारका कामहरू सम्हाल्दै आएका छन् । जस्तै एकथरी का.मु. अथवा निमित्त जि.शि.अ. कारूपमा कार्यरत छन्, कोही शाखा अधिकृतका रूपमा कार्यरत छन् भने धेरै जसो विद्यालय निरीक्षकमा नै कार्यरत छन् । एउटै प्रकारले सेवा प्रवेश गरेका व्यक्तिहरूका लागि फरक फरक प्रकारका कार्य ढाँचाहरू रहनु विद्यालय सुपरिवेक्षणको पहिलो खराबी रहेको छ । पाएसम्म मानिसहरू का.मु. वा निमित्त जि.शि.अ. नै खान चाहन्छन् नभए पनि शाखा अधिकृत हुन चाहन्छन् । विद्यालय निरीक्षकको रूपमा रहनु भनेको आफूलाई पछाडि पारिएको ठान्छन् । यसको प्रमुख कारण सेवा सुविधा र अधिकारमा फरक हुनु नै हो । दोस्रो महत्वपूर्ण पक्ष कामको मूल्याङ्कन नहुनु काम अनुसार दण्ड र पुरस्कारको व्यवस्था नहुनु, गरे पनि ठीकै नगरे पनि ठीकैको अवस्था रहनु हो । तेस्रो कारण विद्यालय निरीक्षकले दिएको प्रतिवेदनको कार्यान्वयन नहुनु, चौथो कारण विद्यालय निरीक्षकहरूसँग उच्च र विषयगत दक्षता नहुनु जस्को कारण सबै विषय शिक्षकहरूलाई आवश्यक पृष्ठपोषण प्रदान गर्न सक्दैन र पाचौँ कारण उनीहरूलाई उपलब्ध गराईने भौतिक सुविधाहरू थोरै हुनु सुपरिवेक्षण गर्नु पर्ने विद्यालय संख्या धेरै हुनु । अध्ययनको क्रममा विद्यालय निरीक्षकहरूको विद्यालय सुपरिवेक्षण शैक्षिक भन्दा प्रशासनिक नै बढी भएको छ ।

एक त विद्यालय सुपरिवेक्षण ज्यादै कम हुने गरेको ले गर्दा पनि बढी प्रशासनिक पक्षहरू जस्तै शिक्षकको नियमितता र भौतिक पक्ष मात्र हेर्ने गरेको पाइयो । केही सुपरिवेक्षकहरूले कक्षा अवलोकन पनि गर्ने गरेको र शिक्षकसँग सामान्य अन्तरक्रिया समेत गर्ने गरेको पाइयो । यसरी कहिलेकाँही दिइने पृष्ठपोषणको कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन त ज्यादै कम हुने गरेको पाइयो । विद्यालय व्यवस्थापन समितिसँग भेटघाट तथा छलफल गर्ने कामले पनि प्राथमिकता नपाइरहेको अवस्था रहेको छ । सङ्खुवासभा जिल्लाको सुपरिवेक्षणको प्रकृतिलाई हेर्दा धेरै जसो मिश्रित प्रकारको रहेको तथ्यहरूले देखाँउदछ । हुन त शैक्षिक सुपरिवेक्षणले मात्र विद्यालयको सुधारमा सहयोग पुग्दैन प्रशासनिक सुपरिवेक्षण पनि आवश्यक पर्दछ तर प्रशासनिक सुपरिवेक्षण कम र शैक्षिक सुपरिवेक्षण ज्यादै हुनु पर्नेमा स्रोतव्यक्तिहरूको तुलनामा विद्यालय निरीक्षकहरूको कार्य त्यसको विपरीत भई रहेको देखिन्छ । यस अध्ययनकर्ताले सङ्खुवासभा जिल्लाका विद्यालयको सुपरिवेक्षणको नियमितताको अध्ययन गर्दा विद्यालय निरीक्षकको तुलनामा स्रोतव्यक्तिले बढी विद्यालय निरीक्षण गरेको पाइयो । वर्तमान शिक्षा ऐन नियमावलीले विद्यालयको प्र.अ. तथा व्यवस्थापन समिति तथा शिक्षक अविभावक संघ लाई विद्यालय सुपरिवेक्षण सम्बन्धी केही अधिकार तथा जिम्मेवारीहरू दिएको छ तर त्यसको पालना भने ज्यादै कम भएको देखिन्छ । शिक्षकको कक्षा अवलोकन प्र.अ.को तुलनामा विद्यालय व्यवस्थापन समिति अध्यक्षले कमै मात्र गरेको देखिन्छ । शिक्षकको नियुक्ति गर्ने र विद्यालयलाई भौतिक सुविधा जुटाउने मात्र वि.व्य.स.को भूमिका हुन्छ । शिक्षकको कक्षा अवलोकन गरेर पृष्ठपोषण दिने काम उनीहरूलाई आफ्नो हो जस्तो लाग्दैन । फेरि धेरै जसोको शैक्षिक योग्यता कम र तालिम नभएका कारण पनि यो कार्य सम्भव नहुने उनीहरूको राय रहेको छ । शिक्षक अविभावक संघको भूमिका प्राय निस्कृय अवस्थामा रहेको पाइयो । शैक्षिक संरचनाको जगमा रहेको प्राथमिक तहलाई निरीक्षणको केन्द्रविन्दु बनाउन सकिएको छैन यसले गर्दा विद्यार्थीहरूको गुणस्तर कमजोर रहेको देखिन्छ ।

विद्यालयको शैक्षिक सुपरिवेक्षण हुनु पर्छ भन्ने कुरामा वि.व्य.स., शिक्षक अविभावक संघ, प्र.अ. र शिक्षक अनि विद्यार्थीहरू समेत रहेको उनीहरूले दिएको अभिव्यक्तिबाट प्रष्ट हुन्छ । त्यसका लागि विद्यालय निरीक्षक र स्रोतव्यक्तिले चाँडो चाँडो विद्यालयको सुपरिवेक्षण गर्ने र शिक्षकहरूलाई शैक्षिक सहयोग उपलब्ध गराउन आवश्यक छ भन्ने कुराको अपेक्षा

उनीहरूको रहेको पाइन्छ भने अर्को तर्फ विद्यालयलाई आवश्यक पर्ने भौतिक सुविधा र शिक्षक दरबन्दीको व्यवस्थापनमा समेत वि.नि. तथा स्रोतव्यक्तिको सहयोग प्राप्त होस् भन्ने चाहना उनीहरूको देखिन्छ ।

५.२ सुभावहरू

समग्र अध्ययनको क्रममा अध्ययनकर्ताले सङ्खुवासभा जिल्लाको अध्ययनबाट विद्यालय सुपरिवेक्षणमा सुधार गर्नका लागि गर्न सकिने केही उपायहरू पत्ता लगाएको छ । यी सुभावहरूको कार्यान्वयन हुन सकेमा विद्यालय सुपरिवेक्षण प्रणालीमा सुधार ल्याउन सकिन्छ भन्ने अध्ययनकर्ताले आशा राखेको छ जुन यस प्रकार छन :

५.२.१ नीतिगत तहका लागि

प्राथमिक तहलाई केन्द्रमा राखेर विद्यालय निरीक्षण गरिने गरी ऐन नियम बनाईनु पर्दछ, किनकी यो तह शैक्षिक संरचनाको प्रारम्भिक र आधारभुत तह हो । राजनीतिक हस्तक्षेप बाट मुक्त हुने गरी शैक्षिक प्रशासनिक निकायहरु एवं विद्यालय शिक्षा प्रणालीलाई स्वायत्तता प्रदान गर्ने नीति बनाईनु पर्दछ । यसले गर्दा एकातिर शैक्षिक निकायहरुलाई शैक्षिक गुणस्तर वढाउने गरी पहल गर्न स्वतन्त्र बनाउछ भने अर्कोतिर निरीक्षण कार्यमा लागि पर्न निरीक्षकहरु लाई प्रेरित गर्दछ । जसका लागि केही सुभावहरु निम्न छनू :

१. उच्च स्तरिय नीति निर्माण परिषदको गठन गर्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
२. यो परिषद राज्यको कार्यकारी प्रमुखको अध्यक्षतामा गठन गरिनु पर्दछ ।
३. जसमा शिक्षा, अर्थ, स्थानीय विकास, सामान्य प्रशासन लगायत अन्य आवश्यक मन्त्रालयका सचिवहरु एवम् योजना आयोगबाट सदस्यहरु राखीनु पर्दछ ।
४. शिक्षाविद, समाजसेवी, शिक्षक, विद्यार्थी समेतको प्रतिनिधित्व गराइनु पर्दछ ।
५. यो परिषदले आवश्यक अन्तरक्रिया, गोष्ठी, कार्यशाला जस्ता कार्यक्रमहरु संचालन गरी शैक्षिक सुधारका लागि निरन्तर कार्य गरिरहने गर्नु पर्दछ ।

५.२.२ कार्यान्वयन तहका लागि

विद्यालय निरीक्षकमा नियुक्ति पाएकालाई कसैलाई का.मु. जि.शि.अ. कसैलाई शा.अ. र कसैलाई वि.नि. बनाउन नहुने । राज्यद्वारा उपलब्ध गराउने अवसरहरूमा पक्षपात गर्न नहुने । अध्ययन, तालिम, विदेश भ्रमण आदि जस्ता कुरामा केन्द्रमा बस्ने र पहुँचवालाले मात्र सो सुविधा नलिई फिल्डमा बसेर काम गर्ने हरूका लागि पनि त्यस्ता सुविधाहरू बिना भेदभाव उपलब्ध गराउनु पर्ने । सबै विद्यालय निरीक्षकहरूले जिल्लादेखि केन्द्रसम्म बसेर काम गर्न पाउनु पर्ने । यसका लागि निश्चित मापदण्ड तयार गरी सरूवाको व्यवस्था गरिनु पर्ने । सबै तह मन्त्रालय, विभाग, क्षे.शि.नि.तथा जि.शि.का.मा दरिलो अनुगमन संयन्त्र स्थापना गरिनु पर्ने र त्यो संयन्त्र दरिलो हुनु पर्ने । प्रभावकारी पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था गरी कार्य सम्पादनको आधारमा पदोन्नति र राम्रा अवसरहरू प्रदान गर्ने नीति अवलम्बन गरिनु पर्ने । सुपरिवेक्षकहरूलाई पेसाप्रति आकर्षित गर्न पेसालाई सम्मानित र आकर्षक बनाउनु पर्ने हुन्छ । त्यसका लागि उनीहरूलाई सीपमा आधारित तालिम, फिल्डमा काम गर्न सहयोगी सामग्री, एकजना सहायक कर्मचारी र कार्यालयमा बसेर कामगर्नेहरूको भन्दाबढी आर्थिक सुविधाहरू उपलब्ध गराउनु पर्छ । स्रोतव्यक्ति नियुक्ति गर्ने हालको प्रावधानको सट्टा शिक्षक सेवा आयोग वा जिल्ला शिक्षा कार्यालयद्वारा परीक्षा लिई योग्य र सक्षम व्यक्तिलाई स्रोतव्यक्तिकोरूपमा नियुक्ति गर्ने व्यवस्था गर्नु पर्छ । शिक्षा सेवा अर्न्तगतका सबै रा.प.तृ. श्रेणीका कर्मचारीहरूको एउटै पद शिक्षा अधिकृत राखिनु पर्छ । स्रोतकेन्द्रहरूलाई वास्तविक स्रोत केन्द्र बनाउन तिनीहरूलाई स्रोतयुक्त बनाउनु पर्छ । समूह सुपरिवेक्षण प्रणाली हुनु पर्छ । जस्तो जिल्ला स्तरमा त्यहाँ फरक फरक विषयका विषयविज्ञहरू रहेको टोली निर्माण गर्ने जस्मा विषय शिक्षक, वि.नि. र स्रोतव्यक्तिहरू रहेका हुन्छन् । त्यस्ता समूहले पनि कहिलेकाँही विद्यालयको सुपरिवेक्षण गर्ने गर्नु पर्छ । वि.नि. र स्रोतव्यक्तिहरूले विद्यालय सुपरिवेक्षणको योजना बनाउनु पर्छ । जसले उनीहरूलाई कुन प्रकारको सुपरिवेक्षण गर्न गैरहेको छु भन्ने कुरा थाहा हुन्छ । जस्तो प्रकारको सुपरिवेक्षण गर्ने हो सोहीअनुसारका सूचकहरू निर्माण गरी लागू गर्नु पर्छ । विद्यालय सुपरिवेक्षणको हालको वारम्बरतालाई बृद्धि गर्नु पर्छ । प्रशासनिक निरीक्षणको तुलनामा शैक्षणिक निरीक्षणलाई जोड दिनु पर्छ । विद्यालय निरीक्षणको कामलाई बढी महत्व दिईनु पर्दछ । विद्यालयको संख्या वृद्धि भएवमोजिम निरीक्षकको सङ्ख्या बढाउनु पर्ने देखिन्छ । कहिले काँही शिक्षक, विद्यार्थी

प्रतिनिधि, वि.व्य.स.पदाधिकारी र शिक्षक अविभावक संघका पदाधिकारीहरु बीच अन्तरक्रिया कार्यक्रमसञ्चालन गर्ने काम विद्यालय निरीक्षक र स्रोतव्यक्तिहरुबाट हुनुपर्ने । प्र.अ.एउटा व्यवस्थापक पनि हो, शिक्षक र सुपरिवेक्षक पनि हो । यसका लागि विद्यालयमा आवश्यक कर्मचारी र शिक्षकको व्यवस्था गरी प्र.अ.लाई सुपरिवेक्षणसम्बन्धी काम गर्न समय उपलब्ध गराउनु पर्छ । विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षहरुले खास गरेर विद्यालयको प्रशासनिक तथा शैक्षिक निरीक्षण गर्न सक्ने सामर्थ्य राख्नु पर्दछ । त्यसैले उनीहरुको क्षमता विकासका लागि अल्पकालीन तालिमहरु समय समयमा उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।

प्रधानाध्यापकको जिम्मेवारी पाउने व्यक्ति अरू शिक्षकहरुको तुलनामा वरिष्ठ, माथिल्लो योग्यता र तालिम पाएको हुन जरूरी छ । यसका लागि प्रधानाध्यापक पदमा नियुक्ति पाउने आधारहरुमा उपर्युक्त कुरालाई समावेश गरी कार्यान्वयनमा ल्याइनु पर्दछ र भइरहेकाहरुका लागि माथिल्लो योग्यता र तालिम लिन पाउने व्यवस्था सरकारले मिलाउनु पर्दछ । आफ्नो सेवा क्षेत्रभित्रका फिडर प्राथमिक विद्यालयहरुको सुपरिवेक्षण लिडर मा.वि.हरुले गर्न सक्ने प्रावधान ऐन र नियमावलीमा राखिनु पर्दछ । प्र.अ. वि.व्य. समिति, शिक्षक अविभावक संघको निरीक्षण सम्बन्धि कार्यक्षमता र जानकारी अभिवृद्धि गर्ने खालका विशेष कार्यक्रमहरु ल्याइनु पर्दछ । एकै प्रकृतिका कार्यहरु गर्न वि.नि. र स्रोतव्यक्ति राखिनु ले निरीक्षण कार्यमा दोहोरो पन पर्न गएको हुदा एउटै पद कायम गर्नु सान्दर्भिक हुने देखिन्छ ।

१. शिक्षा सचिवको अध्यक्षतामा शिक्षा विभागका महानिर्देशक, विभाग स्तरिय शैक्षिक निकायका प्रमुखहरु, कर्मचारीका पेशागत संस्थाहरुको समेत प्रतिनिधित्व हुने गरी शैक्षिक सुभावा तथा अनुगमन संयन्त्र बनाइनुपर्दछ । यसले उच्च स्तरीय नीति निर्माण परिषदको निर्णय लागू गर्ने र अभ्यासगत सुभावाहरु कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ र दरिलो अनुगमनको कार्य गरी दण्ड र पुरस्कार प्रणालीको स्थापना गर्नु पर्दछ ।
२. जि.शि.का., जि.शि.स., क्षे.शि.नि. ले हाल शिक्षा नियमावलीमा पाएको काम कर्तव्य र अधिकारलाई पूरा गरे नगरेको सम्बन्धमा उल्लेखित संयन्त्रले कडाइका साथ अनुगमन गर्ने कार्य गर्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

३. जिल्ला स्तरबाट हुन सक्ने शैक्षिक सुधार र अनुगमनका लागि जि.शि.अ.को अध्यक्षतामा वि.नि., शिक्षाविद, शिक्षकका पेशागत प्रतिनिधि, अभिभावक तथा विद्यार्थीहरूको प्रतिनिधित्व रहने गरी शैक्षिक सुधार तथा अनुगमन संयन्त्र बनाइनुपर्दछ । जसले शिक्षा समितिका निर्णयहरू तथा विद्यालय शिक्षाको गुणस्तरको बृद्धिका लागि माथि दिइएका सुझावहरू कार्यान्वयन र अनुगमन गर्न सक्नु पर्दछ ।

५.२.३ अनुसन्धान तहका लागि

१. विद्यालय निरीक्षकहरूलाई शैक्षिक समस्याहरूको समाधान गर्ने सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्नका लागि आवश्यक दक्षता, सीप प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाइनु पर्दछ साथै शैक्षिक अनुसन्धानका लागि उपयुक्त वातावरण बनाई दिने व्यवस्था हुनु पर्दछ ।
२. नेपालको वर्तमान समावेशीकरणको सन्दर्भमा सवैलाई सरल उपायबाट आधारभूत शिक्षा कसरी प्रदान गर्न सकिन्छ ? भन्ने सम्बन्धमा अनुसन्धान गरिनु पर्दछ र यसमा विद्यालय निरीक्षण गर्ने व्यक्तिहरूको समेत संलग्नता हुनु पर्दछ ।
३. समुदायद्वारा विद्यालयको व्यवस्थापन र सुपरिवेक्षणमा विद्यालय निरीक्षक र समुदायको सहभागिताका, विद्यालय सुपरिवेक्षण र विद्यार्थी उपलब्धि बीचको सम्बन्ध, विद्यालय सुपरिवेक्षणमा स्रोतकेन्द्रको प्रभावकारिता, सुपरिवेक्षण सम्बन्धमा विद्यमान संरचनात्मक व्यवस्थाको अध्ययन, सुपरिवेक्षणमा सुपरिवेक्षकको योग्यता र तालिमको प्रभावकारिता अध्ययन, र सुपरिवेक्षणमा रहेको भौगोलिक विविधताको प्रभाव जस्ता विषयहरूमा अनुसन्धानका लागि सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ । यस्ता अनुसन्धान गर्न राज्य स्तरबाट प्राविधिक र आर्थिक सहयोग गराइनु पर्दछ ।
४. निरीक्षणको जिम्मेवारी पाएका व्यक्ति र निकाय तथा शैक्षिक सुधारमा संलग्न निकायहरूलाई अनुसन्धान कार्यका लागि सवल र सक्षम पार्ने कार्यक्रमहरू समेत ल्याइनु पर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

१. अधिकारी, नारायणप्रसाद (२०६७), *शैक्षिक प्रशासन र सुपरिवेक्षण*, काठमाडौं: सनलाईट पब्लिकेशन ।
२. आ.प्रा.शि.प (२०५३), *विद्यालय सुपरीवेक्षण स्रोतसामग्री*, भक्तपुर: लेखक ।
३. काफ्ले, वासुदेव र अन्य (२०६१), *शैक्षिक प्रशासन र सुपरीवेक्षण*, काठमाडौं: भुडिपुराण प्रकाशन ।
४. खनाल, पेशल (२०६०), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*, काठमाडौं, सनलाईट पब्लिकेशन्स ।
५. खनिया, तिर्थ (असोज, २०६५), *निरीक्षकहरुलाई विद्यालय प्रति जवाफदेही बनाउनु पर्छ*, (अंक ७), काठमाण्डौं: शिक्षक मासिक प्रकाशन ।
६. गौतम, गेहनाथ (२०६२), *विद्यालय निरीक्षण पद्धति सुधारका उपायहरु*, शैक्षिक स्मारिका २०६२, भक्तपुर: शिक्षा विभाग ।
७. नेपाल सरकार, *शिक्षा ऐन, २०२८ तथा शिक्षा नियमावली २०५९ (संशोधन सहित)*, काठमाडौं: बौद्धिक दर्पण प्रकाशन ।
८. बराल, योगेन्द्र प्रसाद (२०६४), *भक्तपुर जिल्लाका सामुदायिक विद्यालयहरुमा वर्तमान सुपरीवेक्षणहरुलाई प्रभाव पार्ने तत्वहरु: एक अध्ययन*, अप्रकाशित शोधपत्र स्नातकोत्तर तह, काठमाण्डौं: महेन्द्ररत्न क्याम्पस, ताहाचल ।
१०. रानाभाट, पूर्णबहादुर (२०५६), *ललितपुर जिल्लाका माध्यमिक विद्यालयहरुमा शिक्षण सिकाईक्रियाकलाप प्रभावकारी बनाउन विद्यालय निरीक्षक र शिक्षकहरुको योगदान एक अध्ययन*, अप्रकाशित शोधपत्र स्नातकोत्तर तह, काठमाण्डौं: महेन्द्ररत्न क्याम्पस, ताहाचल ।
११. सिंह, नागेश्वर (२०६४), *शैक्षिक सुपरिवेक्षण*, काठमाडौं: पैरवी प्रकाशन पुतलीसडक ।

१२. शर्मा, कुवेर (२०६१), *शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय एवं समाजशास्त्रीय आधार*, काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार ।
१३. शर्मा, चिरञ्जीवी (२०६१), *शैक्षिक सुपरीवेक्षण*, काठमाडौं: एम्.के.पब्लिकेशन एण्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स ।
१४. शर्मा, महेश्वर (२०५६), *काठमाडौं जिल्लाका विद्यालयहरुमा शिक्षण सिकाई सुधारका लागि निरिक्षकहरुको भूमिकाको अध्ययन*: अप्रकाशित शोधपत्र, काठमाण्डौं: महेन्द्ररत्न क्याम्पस ताहाचल ।
१५. शिक्षा मन्त्रालय (२०४९), *राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन*, काठमाडौं: लेखक ।
१६. शिक्षा मन्त्रालय (२०५५), *उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन*, काठमाडौं: लेखक।
१७. शिक्षा मन्त्रालय (२०११), *नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोगको प्रतिवेदन*, काठमाण्डौं: लेखक ।
१८. शिक्षा मन्त्रालय (२०६६), *विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना*, काठमाडौं: लेखक ।

अनुसूचि एक :

जिल्ला शिक्षा अधिकारीलाई सोधिने प्रश्नावली

नाम, थर:

अनुभव वर्ष:

शैक्षिक योग्यता:

तालिम:

१. यस जिल्लामा विद्यालय संख्या कती छ ?
मा.वि.: नि.मा.वि : प्रा.वि.: जम्मा :
२. यस जिल्लामा विद्यालय निरीक्षकको दरवन्दी कती रहेको छ ? हाल कार्यरत वि.नि.को संख्या कती छ ?
निरीक्षक दरवन्दी : हाल कार्यरत वि.नि.:
३. विद्यालय निरीक्षण क्षेत्रहरु कती वटा रहेका छन् ?
.....वटा
४. यस जिल्लामा स्रोतकेन्द्रहरुको संख्या कती रहेको छ ? हाल कार्यरत स्रोतव्यक्तिहरु कति छन् ?
स्रोतकेन्द्रहरुको संख्या : हाल कार्यरत संख्या:
५. जिल्लाका सबै स्रोतकेन्द्रमा स्रोतव्यक्ति पूरा छन् ? छैनन् भने हुन नसक्नुको प्रमुख कारण के हो ?
क) नियुक्तिको व्यवस्था अनुपयुक्त भएको ख) पेशा आकर्षक नभएको
ग) स्रोतव्यक्तिका लागि तोकिएको योग्यता पुगेका शिक्षक नभएको
घ) अन्य कारण भए लेख्नुहोस्
.....
६. यस जिल्लामा विद्यालय निरीक्षण नियमित रुपमा हुने गरेको छ ?
क) नियमित रुपमा हुने गरेको ख) आवश्यक पर्दा मात्र हुने गरेको
ग) धेरै कममात्रामा हुने गरेको घ) हुने गरेको छैन
७. यस जिल्लामा प्राय विद्यालय निरीक्षकहरुले विद्यालयमा गएर कस्तो निरीक्षण गर्दछन्?
क) प्रशासनिक निरीक्षण ख) शैक्षिक सुपरिवेक्षण
ग) क र ख दुवै घ) अन्य

८. शिक्षा नियमावली तथा कार्य विवरणमा तोकिएअनुसार विद्यालय निरीक्षकहरू विद्यालय जान नसक्नुको कारण के होला ?
- क) कार्यालयको काममा लगाइनाले ख) जिम्मेवारी प्रति जवाफदेही हुन नसकेर
ग) असुरक्षाको कारणले घ) जाने गरेका छन
९. वर्तमान परिप्रेक्षमा विद्यालय निरीक्षणको बढी आवश्यकता विद्यालयको कुन तहमा पर्ला ?
- क) प्राथमिक तहमा ख) नि.मा.वि.तहमा
ग) मा.वि.तहमा घ) उ.मा.वि.तहमा
ड) अन्य.....तहमा भए त्यसको कारणहरु के के होलान् ?
१०. विद्यालय निरीक्षण गर्ने दायित्व कस कस्को ठान्नु हुन्छ ?
१. विद्यालय निरीक्षक २. स्रोतव्यक्ति
३. अध्यक्ष,वि.व्य.स. ४. प्र.अ ५. अन्य
११. प्र.अ., अध्यक्ष (वि.व्य.स.), शिक्षक अभिभावक संघ बाट विद्यालय सुपरिवेक्षण भएको छ ? छ भने कस्तो प्रकारको ?
-
१२. तिनीहरुबाट भएको विद्यालय निरीक्षणबाट तपाइ कतिको सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ?
- क) सन्तुष्ट छु ख) सन्तुष्ट छैन
सन्तुष्ट हुनुहुन्न भने किन ?
-
१३. कति प्रतिशत वि. नि. र कति प्रतिशत स्रोतव्यक्तिहरूले मासिक कार्य योजना पेश गर्ने गरेका छन ?
- क) विद्यालय निरीक्षक.....प्रतिशत ख) स्रोतव्यक्ति.....प्रतिशत
१४. कति प्रतिशत वि. नि. र कति प्रतिशत स्रोतव्यक्तिहरूले मासिक प्रतिवेदन बुझाउने गरेका छन ?
- क) विद्यालय निरीक्षक.....प्रतिशत ख) स्रोतव्यक्ति..... प्रतिशत
१५. स्रोतव्यक्तिको नियुक्ति प्रक्रिया कस्तो हुनुपर्दछ ?
- क) हालको व्यवस्था ठीक छ
ख) जिल्ला शिक्षा कार्यालयले परीक्षा लिई नियुक्ति गर्नुपर्दछ

२४. वि.व्य.स. र शि.अ.सं.बाट विद्यालय निरीक्षण हुने गरेको छ ? यसमा सुधार गर्न के के गर्नु पर्ला ?

.....

२५. विद्यालय सुपरिवेक्षणमा देखिएका प्रमुख समस्याहरू के के छन् ?

.....

२६. ती समस्याहरू समाधानका लागि के के उपायहरू अपनाउनु पर्ला ?

.....

अनुसूचि दुई :

विद्यालय निरीक्षक/स्रोतव्यक्तिलाई सोधिने प्रश्नावली

जिल्ला :

पद:

अनुभव वर्ष:

शैक्षिक योग्यता :

तालिम :

निरीक्षण क्षेत्रका विद्यालय सङ्ख्या

१. तपाईं शिक्षा ऐन तथा नियमावलीले तोके अनुसार विद्यालय निरीक्षण तथा अनुगमन गर्न जानुहुन्छ ?
क) जान्छु ख) जान्छु
२. यदि जानुहुन्न भने मुख्य कारण के हो ?
क) कार्यालय/स्रोतकेन्द्रमा काम गर्नु परेकोले ख) अन्य भए उल्लेख गर्नुहोस्
३. कुन तहको विद्यालयमा निरीक्षणको बढी आवश्यकता देख्नु हुन्छ ?
क) प्रा.वि. ख) नि.मा.वि.
ग) मा.वि. घ) उ.मा.वि.
किन ?
४. तपाईं वर्षमा एउटा प्राथमिक विद्यालयको औषत कति पटक निरीक्षण गर्न जानुहुन्छ ?
.....पटक
५. प्राथमिक विद्यालय निरीक्षण गर्ने दायित्व कस कस्को ठान्नु हुन्छ ?
१. विद्यालय निरीक्षक २. स्रोतव्यक्ति
३. अध्यक्ष,वि.व्य.स. ४. प्र.अ
६. तपाईं आफ्नो मासिक योजना र प्रतिवेदन सम्बन्धित व्यक्तिलाई बुझाउनु हुन्छ ?
क) योजना बुझाउँछु ख) प्रतिवेदन बुझाउँछु
ग) दुवै बुझाउँछु घ) दुवै बुझाउँदैन

१३. तपाईंको सुपरिवेक्षण प्रक्रिया प्रशासनिक हुन्छ कि प्राविधिक ? यदि प्राविधिक हुन्छ भने के के प्रक्रिया अपनाउनु हुन्छ ?

.....

१४. विद्यालयको प्र.अ.बाट निरीक्षण भएको छ ? यसमा सुधार गर्नु पर्ने पक्षहरु के के छन् ?

.....

१५. वि.व्य.स. र शि.अ.सं.बाट विद्यालय निरीक्षण भएको छ ? यसमा सुधार गर्नु पर्ने पक्षहरु के के छन् ?

.....

१६. विद्यालय सुपरिवेक्षणमा देखिएका प्रमुख समस्याहरु के के छन् ?

.....

१७. ती समस्याहरु समाधानका लागि के के उपायहरु अपनाउनु पर्ला ?

.....

अनुसूचि तीन :

प्रधानाध्यापक तथा शिक्षकलाई सोधिने प्रश्नावली

विद्यालय:

पद:

शैक्षिक योग्यता :

अनुभव :

१. गतसाल तपाईंको विद्यालयमा विद्यालय निरीक्षक र स्रोतव्यक्ति कति कति पटक अनुगमन गर्न आई पुगेका थिए ?
 (क) विद्यालय निरीक्षक.....पटक (ख) स्रोतव्यक्ति.....पटक
२. यदि आएका थिए भने तलका कार्यहरू कति कति पटक गरेका थिए ?

क्र.सं	कार्यहरू	विद्यालय निरीक्षक	स्रोतव्यक्ति
१	विद्यालयको भौतिक तथा प्रशासनिक कार्यको जाँच		
२	कक्षा अवलोकन गर्ने र शिक्षकलाई पृष्ठपोषण दिने		
३	नमूना पाठ प्रदर्शन गर्ने		
४	शिक्षकहरूसँग शैक्षिक सुधारका लागि अन्तर्क्रिया गर्ने		
५	वि.व्य. स. पदाधिकारीहरूसँग छलफल		
६	विद्यार्थीहरूसँग अन्तर्क्रिया		
७	शिक्षक अभिभावक संघ संग अन्तर्क्रिया		

३. विद्यालय निरीक्षणमा विद्यालय निरीक्षक र स्रोतव्यक्तिको आवश्यकता छ कि छैन ?
 (क) विद्यालय निरीक्षकको छ (ख) स्रोतव्यक्तिको छ
 (ग) दुबैको छ (घ) दुबै अनावश्यक हुन्
४. यदि आवश्यक हुन् भने उनीहरूले सबै भन्दा बढी के कार्यमा सहयोग पुऱ्याए राम्रो हुन्थ्यो ?
 क) शिक्षक कोटा र भौतिक सुविधाको प्राप्तिमा
 ख) शिक्षकहरूलाई नियमित र सजग गराउनमा

- ग) शिक्षकहरूलाई शैक्षिक कार्यमा सहयोग गराउनमा
- घ) शिक्षा कार्यालय र विद्यालय बीच सम्बन्ध स्थापना र सूचना आदान प्रदान गर्न
५. यदि आवश्यक छैन भने मुख्य कारण के होला ?
- क) अनावश्यक भन्कट दिने भएकोले
- ख) कुनै शैक्षिक सहयोग गर्न नसक्ने भएकोले
- ग) शिक्षकले आफ्नो कार्य प्रति सधै सजग रहनु पर्ने भएकोले
- घ) अन्य
६. विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिबाट सबै भन्दा बढी कस्तो किसिमको सुपरिवेक्षण होस् भन्ने तपाईं चाहानु हुन्छ ?
- क) प्रशासनिक सुपरिवेक्षण ख) कक्षा अवलोकन गरी पृष्ठपोषण दिने
- ग) शैक्षिक सुधारका लागि अन्तर्क्रिया घ) नमूना कक्षा प्रदर्शन
७. निम्नलिखित व्यक्तित्वहरूबाट तपाईंको कक्षा अवलोकन हुने गरेको छ ?
- क) प्रधानाध्यापक ख) वि. व्य. स. अध्यक्ष/सदस्य
- ग) शिक्षक अभिभावक सङ्घका अध्यक्ष घ) अन्य
८. प्रधानाध्यापकबाट भएको कक्षा अवलोकनबाट कुन कुन पक्षमा सुधार आएको छ ?
१. शिक्षकको तयारीका साथ कक्षामा जाने बानीको विकास
२. कक्षा कार्यमा विद्यार्थीको सहभागितामा वृद्धि
३. शिक्षण सिकाई कार्यमा सुधार
४. शैक्षिक उपलब्धीमा वृद्धि
९. विद्यालय सुपरिवेक्षणको जिम्मेवारी कसको हो ?
१. विद्यालय निरीक्षक
२. स्रोतव्यक्ति
३. अध्यक्ष, वि. व्य. स.
४. प्र. अ
१०. जि.शि.अ.बाट विद्यालय निरीक्षण हुने गरेको छ छैन ?
- क) भएको छैन ख) कहिलेकाँही भएको छ
- ग) नियमित हुने गरेको छ

११. प्र.अ.बाट निरीक्षण हुने गरेको छ ? प्र.अ.बाट हुने निरीक्षण कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन के गर्नु पर्ला ?
.....
१२. वि.व्य.स. र शि.अ.सं.बाट विद्यालय निरीक्षण भएको छ ? यसमा सुधार गर्न के गर्नु पर्ला ?
.....
१३. सुपरिवेक्षणबाट तपाईंलाई शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा सहयोग भएको ठान्नु हुन्छ ? ठान्नुहुन्छ भने के कुरामा सहयोग भएको जस्तो लाग्छ ?
.....
१४. विद्यालय सुपरिवेक्षणमा देखिएका प्रमुख समस्याहरू के के छन् ?
.....
१५. ती समस्याहरू समाधानका लागि के के उपायहरू अपनाउनु पर्ला ?
.....

- क) शैक्षिक पक्ष ख) भौतिक पक्ष
 ग) प्रशासनिक पक्ष घ) माथिका सबै
८. विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिबाट तपाईंको विद्यालयमा कस्तो कार्य होस् भन्ने चाहनु हुन्छ ?
- क) शिक्षकहरूको नियमितताको जाँच होस्
 ख) भौतिक सुविधा र शिक्षक कोटा सम्बन्धि सहयोग होस्
 ग) शिक्षकलाई शैक्षिक सहयोग होस्
 घ) जिल्ला शिक्षा कार्यालयको सूचना जानकारी होस्
९. जि.शि.अ.बाट विद्यालय निरीक्षण हुने गरेको छ कि छैन ?
- क) नियमित हुने गरेको छ ख) कहिलेकाही भएको छ ?
 ग) भएको छैन
१०. शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न जि.शि.अ.बाट तपाईंहरूलाई सहभागी बनाएर तालिम र गोष्ठी संचालन भएका छन् ?
-
११. प्र.अ.बाट नियमानुसार निरीक्षण हुने गरेको छ ? प्र.अ.को निरीक्षण कार्यमा सुधार गर्न के गर्नु पर्ला ?
-
१२. विद्यालय सुपरिवेक्षणमा देखिएका प्रमुख समस्याहरू के के छन् ?
-
१३. ती समस्याहरू समाधानका लागि के के उपायहरू अपनाउनु पर्ला ?
-

अनुसूचि पाँच :
विद्यार्थीहरूलाई सोधिने प्रश्नावली

नाम:

कक्षा:

विद्यालय:

रोल नं.:

१. तिम्रो विद्यालयमा विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिहरू आएको देखेका छौ ?
 क) विद्यालय निरीक्षक आउँछन् ख) स्रोतव्यक्ति आउँछन्
 ग) दुबै आएकाछैनन् घ) थाहा छैन
२. यदि आएका थिए भने आउँदा तिमीहरूसँग पनि अन्तर्क्रिया गर्ने गर्छन् ?
 क) विद्यालय निरीक्षकले गर्छन् ख) स्रोतव्यक्तिले गर्छन्
 ग) दुबैले गर्दैनन्
३. विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिहरू विद्यालयमा आउँदा कस्तो प्रभाव रहन्छ ?
 क) शिक्षकहरूले नियमित पठन पाठन गर्ने
 ख) शैक्षिक छलफल सञ्चालन हुने
 ग) शिक्षकलाई अल्मल्याई दिने
 घ) कुनै फरकपना नदेखिने
४. विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिले विद्यालयमा आएर के गर्छन् ?
 क) विद्यार्थी, कक्षा कोठा, फर्निचर, कम्पाउण्ड सरसर्ती हेर्ने
 ख) शिक्षकले पढाएको अवलोकन गर्ने
 ग) नमूना पाठ प्रदर्शन गर्ने
 घ) शिक्षक र विद्यार्थीसँग अन्तर्क्रिया गर्ने
५. विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिहरूबाट माथि ४ नं.मा उल्लेख भएको मध्ये तिमी कस्तो सुपरिवेक्षण होस् भन्ने चाहन्छौ ? कुनै एउटा लेख ।
 क) विद्यार्थी, कक्षा कोठा, फर्निचर, कम्पाउण्ड सरसर्ती हेर्ने
 ख) शिक्षकले पढाएको अवलोकन गर्ने
 ग) नमूना पाठ प्रदर्शन गर्ने
 घ) शिक्षक र विद्यार्थीसँग अन्तर्क्रिया गर्ने

